

Tropos kynikos: Dobrý voják Švejk Jaroslava Haška

---

*Svoboda je jen jiný slovo pro to,
když už není co ztratit.*

Kris Kristofferson/Janis Joplinová:
Me and Bobby McGee

Karel Kosík ve známém eseji *Hašek a Kafka* píše:

Švejkova „odyssea pod čestným doprovodem dvou vojáků s bajonety“ z hradčanského vězení pokračuje Nerudovou ulicí na Malou Stranu a přes Karlův most do Karlína. Je to zajímavé seskupení tří lidí – dvou strážců, kteří uprostřed vedou delikventa. A opačným směrem, po Karlově mostě nahoru na Strahov putuje jiná trojice, trojice z Kafkova Procesu, kde dva strážci odvádějí „delikventa“, prokuristu Josefa K. ke strahovskému lomu, aby mu tam jeden z nich „vrazil nůž do srdce“. Obě trojice jdou stejnými místy, ale nemohou se potkat.^{1/}

Ale kdyby se tito dva Josefové, z nichž jeden měl být osvobozen a druhý popraven, setkali, pokračuje český marxistický filosof ve svých úvahách, porozuměli by jeden druhému? Objevili by nějakou podobnost ve svých osudech?

To je provokativní otázka a Kosík si je toho plně vědom. V českém písemnictví se Kafkova a Haškova díla vždy těšila naprosto

neslučitelné pověsti. „Kafka,“ soudí Kosík, „se čte proto, aby byl interpretován, zatímco Hašek se čte proto, aby se lidé smáli. O Kafkovi existují desítky a stovky interpretací a jeho dílo se chápe a přijímá jako dílo problémové a problematické, enigmatické, hádankovité a zašifrované, k němuž je třeba teprve získávat přístup dešifrací, tzn. výkladem. U Haškova díla se zdá, že je všechno jasné a že každý všemu rozumí; dílo je samozřejmě průzračné, vyvolává smích a – nic víc.“ (96) Rád bych předeslal, že Kosík nepoložil svoji provokativní otázku z pouhé intelektuální zvědavosti. Srovnávali Haška s Kafkou a dovozují, že tito „pražští autoři /.../ popsali *dva lidské typy*, které jsou si na první pohled vzdálené a protichůdné, ale ve skutečnosti se doplňují“ (102), dopouští se něčeho mnohem neslýchanějšího než pouhé revize společensky uznávaného rozlišení na tzv. vysokou a nízkou literaturu. Jeho revizionismus byl pohříchu politický, blízký tomu, co komunističtí ideologové nazývali „oportunismus, který se slovy hlásí k marxismu, avšak ve skutečnosti ho zbavuje jeho revolučního obsahu.“^{2/} Tuto poznámku musím objasnit.

Jaroslav Hašek je nepochybně nejkontroverznější postavou moderního českého písemnictví. Bigamista, tajný homosexuál, chronický alkoholik, disciplinovaný revolucionář, intelektuální parazit, učitel vůdce mongolského lidu Suchbátara, abych uvedl alespoň několik jeho charakteristik.^{3/} Ačkoliv byl plodným autorem (nedávné vydání jeho vybraných spisů čítá pět obsáhlých svazků), svou literární slávu si vydobyl jediným nedokončeným románem, který psal a vydával v týdenních sešitech (jeho hlavní zdroj příjmu) v posledních dvou letech života. Reakce kritiků, jak se ostatně dalo očekávat, byly velice rozdílné: například Max Brod (první, kdo upozornil na *Švejka* v tisku) píše, že „Haškův román je prvotřídní dílo,“ zatímco podle René Welleka „kniha má do uměleckého díla daleko, protože je plná nízkého humoru a levné propagandy“.^{4/} Tento názorový střet prozrazuje, že polemika o Haškovi není jen věcí literárního vkusu. *Švejk* je skutečně šokující dílo, které svým vulgárním jazykem, hrubým humorem a zpochybňováním všech vznešených ideálů (ať už hrdinství, věrnosti nebo spravedlnosti) polarizovalo čtenáře podél ideologických linií. „Dobrý“ voják Švejk ponoukal stoupence tradičního společenského řádu k úšklebkům a revolucionáře k jáсотu; Haškův román se zkrátka stal vhodnou arénou, v níž si stoupenci pravice a levice mohli spolu vyřizo-

vat účty. Tomuto politickému výkladu románu ještě napomohly dvě okolnosti, stojící mimo text: objev Švejka jako modelu chování a Haškovo počínání za první světové války.

Od samého počátku recenzenti tohoto díla prohlašovali, že jeho protagonista je originální literární typ. Komunistický spisovatel a Haškův starý přítel Ivan Olbracht poznamenal v roce 1921: „Švejk je ve světě literatury zcela novým typem: lidské flegma zachycené z nové stránky /.../ člověk až drasticky příjemně kontrastující s protivným typem ‚problematických povah‘, ‚s žádnou situací nespokojených, ale také pro žádnou nestvořených‘, neboť Švejk jest spokojen s každou situací a je také v každé v převaze. Chytrý idiot, snad přímo geniální idiot, který to svým pitomým, ale přitom mazaným dobráctvím všude musí vyhrát, poněvadž není možné, aby to nevyhrál. To jest Švejk.“ Podle mého názoru je tento Olbrachtův popis Haškova hrdiny docela výstižný, ale u něho měl skončit. Aby však vysvětlil Švejkovu popularitu, považoval „švejkovinu“ za zvláštní lidský rys, který navíc „snad nemohl býti /.../ postřehnout dříve a v té jasnosti než právě v Čechách, s jejich divným poměrem ke státní autoritě a válce“.^{5/} Archetyp Švejka jako ztělesnění českého národního charakteru byl na světě.

Nebylo by však poctivé vinit z tohoto naivně přímého spojování umění a sociální psychologie pouze Olbrachta. Švejk totiž vystoupil ze světa literatury sám. Podle Haškova „Doslovu k prvnímu dílu“, ještě před jeho dokončením slovo „Švejk“ přestalo být jménem vlastním a vstoupilo do obecné češtiny: „Nevím, podaří-li se mně vystihnout touto knihou, co jsem chtěl. Již okolnost, že slyšel jsem jednoho člověka nadávat druhému: ‚Ty jsi blbej jako Švejk,‘ právě tomu nenasvědčuje. Stane-li se však slovo Švejk novou nadávkou v květnatém věnci spílání, musím se spokojit s tímto obohacením českého jazyka.“^{6/} Není důležité, nakolik je tato historika pravdivá, protože slovo „Švejk“ (a jeho odvozeniny jako sloveso *švejkovat*) v moderní češtině zdomácnělo, i když s významem zcela odlišným, než jaký uváděl Hašek. Podle *Slovníku spisovného jazyka českého* „Švejk“ je (1) „člověk, který se s předstíranou naivitou a horlivostí podrobuje oficiálním autoritám, ale jen formálně a často se zesměšňujícím záměrem“, (2) „šprýmař“ a (3) „(mazaný) ulejšák“.^{7/} Dalo by se snad namítnout, že taková interpretace krajně zjednodušuje složitou literární postavu, ale v této podobě „dobrý voják“ vstoupil do české politické mluvy.

Podávat zde reprezentativní vzorek útoků, které proti Haškově knize vedla česká politická pravice, nemá smysl kvůli jejich obrovskému množství. Příklady, jež uvedu, postačí snad k tomu, abych ukázal jejich různorodost a naprostou protikladnost. První velká polemika s románem se rozvinula v roce 1928, poté co konzervativní básník, politik a skalní nacionalista Viktor Dyk označil Švejka za hrozbu národní bezpečnosti. Zděšen popularitou „hrdiny ulejšváka“ mezi svými krajany, uvažoval o zhoubných účincích, jež by tato románová postava mohla mít na bojeschopnost československé armády. „Morální připravenost vyžaduje,“ píše Dyk, „aby voják válku nepovažoval za psinu; morální připravenost předpokládá smysl pro povinnost a disciplínu“.^{8/} Kolik obdivovatelů tohoto patologického šprýmaře, obává se Dyk, bude riskovat své životy, bude-li ohrožena existence národa? Proto na závěr varuje: „Pro nás, národ Chelčického, je nebezpečné mít Švejka za našeho hrdinu.“^{9/}

Někoho by mohlo napadnout, zda o deset let později to nebyl právě Švejkův duch, kdo vnukl prezidentu Benešovi myšlenku přijmout mnichovskou dohodu a bez boje vydat Hitlerovi Sudety. Pokud ano, je potom poněkud zvláštní, že protektorátní ministr a kolaborant Emanuel Moravec považoval nešťastné české švejkovství za hlavní překážku plodné spolupráce svého národa s Třetí říší. Rozhněván nedostatkem vstřícnosti Čechů vůči pátrání Gestapa po pachatelích atentátu na Reinharda Heydricha, jenž byl zavražděn na Benešův rozkaz v květnu 1942, spílal Moravec svým krajanům: „Mluvil jsem k českému lidu léta v rozhlase jako vojenský penzista /.../ Mluvil jsem k českému lidu jako ministr. Psal jsem, přesvědčoval. Ale v poslední době mi už chyběla slova, která by dovedla otevřít zámek ve vratech k českému rozumu. Inteligence filosofa, ale charakter pokoutního kramáře. Pracovitost mravence, ale rozhled slimáka. To jsou známky naší nešťastné národní rázovitosti, která vrcholí nechutnou figurou prospěchářského lenocha a titulárního blba Švejka.“^{10/} Češi udělají nejlépe, když přestanou s horlivým předstíráním věrnosti Říši a udají atentátníky, varoval Moravec, než bude pozdě!

Jestliže to podle Moravce byla jejich švejkovská povaha, která Čechům bránila nalézt svoje místo v hitlerovské „nové Evropě“, o nějakých padesát let později v emigraci žijící Peter Hrubý odsoudí se stejným zanícením Čechy za to, že se tak ochotně podřídili komunistickému jhu. „Zvláštní záliba Čechů ve Švejkovi se potom

stala důležitou součástí postupné, byť nezamýšlené sovětské převýchovy mas do podoby podvodníků, chameleonů a bezcharakterních zbabělců /.../ Švejkovský postoj bezpáteřního taškářství se stal téměř národní normou. Boj T. G. Masaryka o duši národa byl, jak se zdá, zmařen během několika desetiletí systematické degradace a rafinovaného útisku cizím i domácím lumpenproletariátem a lumpeninteligencí.^{11/} Běda, jedna jediná kniha má zřejmě na svědomí nešťastný osud ušlechtilého národa. Moc tištěného slova v Kafkově vlasti nezná hranic!

Již dříve jsem se zmínil, že Švejkovi byli mnohem více nakloněni levicově orientovaní kritikové, kteří ho povolali (navzdory jeho revmatismu) do své lidové osvobozené armády. Aby ho však připravili na poslední bitvu, museli pozměnit jeho image: v polemice s Dykem v roce 1928 mladý komunistický novinář Julius Fučík přioděl „dobrého vojáka“ do vlajky proletářského internacionalismu. „Švejk,“ oponoval Dykovi (ale i svému soudruhu, Olbrachtovi) „souvisí s českým národem právě jen svou rasovou příslušností.“ To samozřejmě není příliš důležité. Důležité je, že „je typ *mezinárodní, typ vojáka ze všech imperialistických armád*“. Podle Fučíka je „Švejk typ malého, nerevolučního člověka, napůl zproletarizovaného maloměšťáka“. Přesto je důležitý pro věc proletariátu, protože dokáže rozložit imperialistickou armádu zevnitř – svou tupou pasivitou. V tomto ohledu je skutečným sociálním typem a „pro tuto vlastnost,“ prorokuje Fučík, „bude jednou *Dobry vojak Švejk* školní četbou, na níž učitelé historie budou demonstrovat rozklad buržoazní třídy a její armády, jež byla jejím posledním triumfem“.^{12/}

V podobném duchu se nesly úvahy jednoho z řečníků československé delegace na I. sjezdu sovětských spisovatelů v roce 1934, dávno zapomenutého Vladimíra Borina. Podpořen Martinem Andersonem Nexø a Theodorem Plivierem, povýšil Švejka na tomto fóru, které rovněž nastolilo socialistický realismus jako jedinou tvůrčí metodu proletářské literatury, na symbol antimilitarismu.^{13/} Ale jen o rok později se osud dobrého vojáka změnil. Po VII. sjezdu Kominterny se Švejkův zjevný antimilitarismus komunistům již nehodil do krámu. Tváří v tvář Hitlerovu mocenskému vzestupu si pojednou uvědomili, že vojenská připravenost buržoazních armád je důležitou devizou v boji proti fašismu v lidové frontě, kterou se tehdy rozhodli vytvořit. Též na to i poukázala v roce 1935 delegace

sovětských novinářů (k velké radosti konzervativního tisku), která při podzimní návštěvě Prahy shlédla dramaturgii Haškova románu v jednom avantgardním divadle. Výrok „Ne Švejk, ale Žižka!“ údajně pronesený jedním z delegátů po představení, byl v některých kruzích vnímán jako jasné ospravedlnění Dyka a jeho názoru na Haškovo dílo.^{14/}

Fučíkův esej o Haškově románu z roku 1939 je dobrým příkladem takového hermeneutického posunu. Jeho přehodnocení textu je zjevně motivováno prostou skutečností (která Fučíka předtím nikterak neznepokojovala), že „Hašek /.../ bohužel, nedokončil svého Švejka, a proto tak mnozí nechápou [lidský a literární] typ Švejka v jeho plnosti a celosti“. Z tohoto holistického pohledu je tupá pasivita této postavy záměrnou mimikry (Fučík jde tak daleko, že ji srovnává s maskováním tygra), fasádou skrývajícím před úřady jeho budoucí připravenost k činu. Předjímá závěr nikdy nedopsaného románu, Fučík tvrdí, že Švejkův „vývoj, připomínající vývoj Haškův, jde teprve k plnému uvědomění a přímo vidíš, jak Švejk v určitém okamžiku zvažní, nepřestane snad dělat vtipy, ale přitom, až půjde do tuhého, bude velmi vážně a důkladně bojovat“.^{15/} Od této interpretační prolepse je jen krůček k tvrzení, že Švejk byl tajný revolucionář, jenž, běda, neměl čas, aby se veřejně projevil. V padesátých letech Haškův oficiální životopisec a vydavatel jeho díla Zdena Ančík trval na tom, že „podle svědectví Ivana Olbrachta Švejk jako bojovník z lidu měl v ruském zajetí po VŘSR přejít na stranu lidu a s lidem se měl účastnit i osvobozeneckých bojů v Číně“.^{16/}

Nelze si nepovšimnout, že tyto svérázné interpretace mají jeden společný rys: „místa neurčenosti“ Haškova textu se snaží vysvětlit z autorovy biografie. To mě přivádí k druhé ze dvou výše již zmíněných okolností, které přispěly k politickému výkladu *Dobrého vojáka Švejka*, totiž k počínání jeho autora za války. Hašek narukoval v roce 1915 a se svým plukem byl nasazen na karpatskou frontu, kde brzy přeběhl k Rusům. Po nějaké době strávené v zajateckém táboře vstoupil do československých legií a v červnu 1917 se i zúčastnil historické bitvy u Zborova. Ale když asi za čtyři měsíce vypukla bolševická revoluce, Hašek zběhl ze své jednotky (byl na něj vydán zatykač), vstoupil do Rudé armády a stal se členem bolševické strany. Po skvělé kariéře (byl propagandistou u Frunzeho 5. armády) se v roce 1920 vrátil do Prahy (podle některých jako

agent Kominterny). Nebylo to však jen mávání rudým praporem před buržoazií, proč pravice na Haška útočila. Čelil rovněž obvinění z velezrady za dezerci z legií a vstup do Rudé armády. Protože na cestě přes Sibiř musely legie za ruské občanské války bojovat s komunistickými silami, mnozí Haška obviňovali z napomáhání nepříteli. A vzhledem k politickému vlivu legionářů v nové republice se takové obvinění nedalo brát na lehkou váhu.

Avšak to, co bylo stigmatem pro pravici, levice považovala za odznak cti. Českoslovenští komunisté obezřetně vymazali ze své paměti skutečnost, že se Hašek po návratu do vlasti záhy vystríhal všech politických aktivit a vrátil se ke svému dřívějšímu bohémskému životu, a mytologizovali ho podle vlastních představ. Tak se zrodil „tovariš Gašek“ – nadšený revolucionář, připravený položit život za svobodu proletariátu. Komunistický převrat v roce 1948 znamenal začátek nové etapy Haškova posmrtného života. Povýšen do pantheonu nesmrtelných, stal se v roce 1959 patronem socialistického humoru a satiry a na východočeské Lipnici, kde je i pohřben, se počal každoročně pořádat festival věnovaný tomuto žánru. Třeba ještě uvést, že v roce 1963, u příležitosti mezinárodních oslav autorových nedožitých osmdesátin, o něm v Sovětském svazu natočili celovečerní film a v Moskvě po něm pojmenovali jednu z ulic. Co víc by si mohl věrný marxista-leninista přát?

Po tomto dlouhém odbočení je zřejmé, že paralela mezi Haškem a Kafkou, kterou Kosík načrtl v roce 1963, není tak docela nevinná. Proč by marxistický filosof zcela vážně srovnával dva spisovatele s tak rozdílným ideologickým profilem, politického pracovníka Rudé armády s dekadentním měšťákem, jenž, jak objasnil Howard Fast s leninskou přímočarostí, sedí „velice blízko vrcholu /.../ ,kulturního hnojiště reakce“ /.../ jeden z nejpřednějších Olympanů v této podivné svatyni, kterou postavili ,noví kritikové“ a jejich trockističtí kolegové“?^{17/} Kosíkův esej o dvou pražských spisovatelích jistě nebyl napsán ve společenském vakuu a politika, jak známo, dělá z lidí prapodivné spolunocležníky. V tomto případě bylo jejich spojení součástí dobře připravené kampaně za rehabilitaci Kafky, nebo přesněji, za jeho využití ve vnitrostranickém boji mezi stalinistickým establishmentem a komunistickými reformisty na počátku šedesátých let. To samo o sobě je skvělým příkladem toho, jak ve společnosti ovládané jen jednou stranou může literatura hrát politickou roli.

V květnu 1963 se zámek v Liblicích u Prahy stal dějištěm mezinárodní vědecké konference, jejímž jednoznačným cílem bylo, podle slov jejího organizátora Eduarda Goldstückera, stát se „stavebním kamenem budoucího fundovaného marxisticky orientovaného stanoviska ke Kafkovi“.^{18/} To neznamená, že by předtím všichni marxističtí kritikové Kafku posuzovali stejně negativně jako Fast. Někteří v jeho absurdních, tragických příbězích spatřovali zastřený pokus o kritiku dehumanizujícího působení kapitalistické společnosti, anebo, jako Brecht, proroctví nadcházející zkázy: „Fašistická diktatura vězela měšťáckým demokraciím takřka v krvi, a Kafka popsal s velkolepou fantazií věci příští, koncentrační tábory, nejistotu práva, zabsolutnění státního aparátu, chmurný život mnohých jedinců, řízený silami, které na to nestačily...“^{19/} Ale o to většině účastníků liblické konference zřejmě nešlo, neboť se snažili dobrat významu Kafky pro jejich vlastní dobu a pro socialistickou společnost, s níž se tehdy ztotožňovali.

To byl náročný úkol a každý z delegátů se ho zhostil po svém. Východoněmečtí vědci ho v podstatě smetli ze stolu. Odpověď Rogera Garaudyho byla vysoce abstraktní. Tři Kafkovy nedokončené romány, podle tohoto člena předsednictva Francouzské komunistické strany, právě ve své otevřenosti, „jsou obrazem našeho života: jsou to startovací plochy k nekonečnu, k dosažení vpravdě lidských rozměrů pro člověka, rozměrů nekonečnosti jeho historie, jejíž tvorba nezná hranic. Právě tím,“ uzavírá Garaudy, „má Kafka co říci nám, komunistům.“^{20/} Člen ústředního výboru Komunistické strany Rakouska Ernst Fischer hodnotil Kafkův význam pro komunistické hnutí mnohem pragmatičtěji:

Odcizení člověka, jež [Kafka] zobrazil s maximální intenzitou, nabývá v kapitalistickém světě děsivého rozsahu. Není však zdaleka překonáno ani ve světě socialistickém. Překonání je krok za krokem, v boji proti dogmatismu a pragmatismu, v boji za socialistickou demokracii, iniciativu a odpovědnost, to je zdlouhavý proces a velký úkol. Četba děl jako Proces a Zámek může přispět ke splnění tohoto úkolu. Socialistický čtenář nalezne v nich některé rysy své vlastní problematiky a socialistický funkcionář bude nucen argumentovat o mnohých otázkách důkladněji a diferencovaněji.^{21/}

Bez ohledu na příležitostný nesouhlas, několik odborných příspěvků (které tomuto setkání dodaly zdání vědeckosti) a drobnější odchylky v důrazu na interpretaci bylo politické poselství této konference jasné, i když zůstalo nevyslovené: současná socialistická společnost spíš než ráj na zemi nápadně připomíná Kafkovy děsivé noční můry a něco by se s tím mělo udělat.

Ostrílení komunističtí aparátčící dobře věděli, odkud vítr fouká, a okamžitě vyrazili do protiútoků. V odpovědi na Garaudyho zprávu o konferenci, která vyšla v *Les Lettres françaises* pod titulem „Kafka a Pražské jaro“, si ctihodný tajemník básnické sekce berlínské Akademie umění Alfred Kurella nebral servítky. „Je však nevhodné,“ hřímal, „otevřít ve jménu Kafky spor, který se nezakrytě obrací proti skutečné marxistické analýze a pod praporem boje za aktualizaci Kafky sleduje vysloveně politické cíle.“^{22/} Nebudu zde opakovat obvinění z revizionismu, překrucování marxismu a dalších zhovadilých herezí, které Kurella vznesl na adresu konference, ani Fischerovy, Garaudyho či Goldstückerovy protesty. Z dnešního pohledu lze souhlasit se závěrem Kurta Zimmermanna, otištěným ve východoněmeckém stranickém deníku *Neues Deutschland* v září 1968, poté co tanky armád Varšavské smlouvy rozdrtily krátkodobý československý experiment s nekafkovským socialismem, o těsném duchovním spojení mezi liblickými událostmi a následnou kontrarevolucí v roce 1968. „Kafkovská konference byla důležitým mezníkem při posilování vlivu revizionistické a buržoazní ideologie,“ protože „při této příležitosti se revizionismus v Československu objevil poprvé masově a veřejně.“^{23/} Nebyl to konec konců Garaudyho článek v *Les Lettres françaises*, jenž dal Pražskému jaru jeho jméno?

Prezentace různých politických reakcí na díla obou pražských spisovatelů je nezbytná k vytvoření historického rámce pro Kosíkův esej. Přesto – a to je třeba zdůraznit – esej *Hašek a Kafka* nelze zredukovat na pouhý komentář ideologického střetu, jenž stál u jeho zrodu. Ve srovnání s referáty liblické konference, které dnes působí poněkud obstarožně, podržel si Kosíkův text svůj intelektuální náboj, přestože svým způsobem odráží tehdejší vnitrostranický konflikt. Tím, že staví tyto dva pražské spisovatele vedle sebe, zasloužil se snad i o to, že se Kafka pro některé stranické ideology stal o něco přijatelnějším. Zároveň, a to je pro mě důležitější, však z Haška učinil nového autora: sofistického myslitele vytvářejí-

cího románový prostor, jenž je stejně mnohoznačný a aporetický jako Kafkův. Pro Kosíka pramení rozdíl mezi nimi z jejich opačných pohledů na svět. A zde tkví politický význam *Švejka*. „Kafkův člověk je zazděn v labyrintu petrifikovaných možností, odcizených vztahů, zvěcněné každodennosti, která pro něho nabývá podoby fantasmagorické nadpřirozenosti, v níž se ptá neustále a s neochvějnou vášnivostí, co je pravda. Kafkův člověk je odsouzen žít ve světě, v němž jedinou lidskou důstojností je *interpretace světa*, protože o chodu a změně světa rozhodují jiné síly, na jednotlivci nezávislé.“ Hašek, Kafkův antipod, „svým dílem dokazuje, že člověk i ve zvěcněné podobě je člověkem, že člověk je produktem a producentem zvěcnění. Je *nad* svým vlastním zvěcněním. Člověk je neredukovatelný na věc, je *více než systém*“ . (102)

Kosíkův esej ještě dnes pojí Kafku s Haškem jako opačně srostlá siamská dvojčata. Takto je například vidí Kosíkův přítel Milan Kundera ve svých sondách do společného jádra středoevropské románové tradice.^{24/} „Svět podle Kafky: zbyrokratizované univerzum. Úřad nejenom jako jistý druh společenského fenoménu mezi mnoha ostatními, ale jako podstata světa.“ Haškovo univerzum, tvrdí Kundera, ač se jeví zcela opačně, není vůbec odlišné: „Stejně jako Kafkův soud i Haškova armáda je obludnou byrokratickou institucí, vojenskou administrativou, kde již nezáleží na starých vojenských ctnostech (odvaha, vytrvalost, výcvik).“ Podle Kundery rozděluje Kafkovy a Haškovy hrdiny jejich protikladný postoj k tomuto univerzu. Otřelou frází kritiků o nesmírné mimetické síle dvou pražských spisovatelů Kundera upravuje ve zřetelně kosíkovském duchu:

Ti z nás, kdo zažili totalitní komunistickou verzi moderního světa, vědí, že tyto dva postoje – zdánlivě umělé, literární a nadsazené – jsou až příliš reálné; žili jsme v říši ohraničené na jedné straně možnostmi K.-ovou, na druhé straně Švejkovou; to znamená: v říši, kde jedním pólem je identifikace s mocí až do té míry, že oběť je solidární s vlastním katem, a druhým pólem neakceptování moci, kdy je odmítáno brát vážně cokoli; to znamená: v říši mezi absolutností vážností – K. – a absolutností nevážností – Švejk.^{25/}

Nicméně Kunderovy interpretace Kafky a Haška nejsou jen mechanickým přepisem Kosíkovy analogie. Některé z nich vrhají

nové světlo na vztah J. K. a J. Š., například Kunderova stručná poznámka o ontické nadřazenosti fikce nad realitou v Kafkových románech. „V kafkovském světě přebírá spis úlohu platónské ideje. Představuje pravou skutečnost, zatímco fyzická existence člověka je pouhým stínem vrženým na plátno iluze.“^{26/} Čímž se dostáváme zpět k otázce, která nás napadne v souvislosti s hypotetickým setkáním J. K. a J. Š. na Karlově mostě: Proč byl první popraven a druhý propuštěn z vojenského vězení? Při pozorném čtení Haškova románu nalezneme zvláštní odpověď podporující Kunderovo tvrzení. J. Š. za své propuštění vděčil chaosu v evidenčním registru vojenských soudů. Spisy obviňující Švejka z velezrádného úmyslu byly nedopatřením založeny do spisů někoho jiného, jehož iniciály J. K. jsou nám až přespříliš povědomé. A jako by to nestačilo, svazek Josefa K. nese zlověstné znamení smrti. „Spisy o Švejkovi,“ dozvídáme se od vševědoucího vyprávěče, „byly nalezeny v archívu vojenského soudu teprve až po převratu s touto relací: ‚Hodlal odhodit pokryteckou masku a vystoupit veřejně proti osobě našeho panovníka a našemu státu.‘ Spisy byly zastrčeny do spisů týkajících se jakéhosi Josefa Koudely. Na obálce byl křížek a pod ním ‚Vyřízeno‘ a datum.“ (119-120). Ve světě, kde je lidská existence pouhým stínem složky soudních spisů opatřených cizím jménem, může být člověk velice snadno „jednou ráno zatčen“, dokonce aniž by někdo „učinil křivé udání“.

Až dosud jsem se zabýval hermeneutickým využitím a zneužitím Haška (a Kafky) v jejich vlasti. Dovolte mi, abych nyní přistoupil k vlastnímu výkladu, v němž se ještě jednou odvolám na Kosíkovu autoritu. Vzhledem k protisměrnosti putování Josefa K. a Josefa Š., kterou Kosík popsal s takovou důkladností, zdá se mi totiž nejprůhodnější číst *Proces* a *Dobrého vojáka* antistroficky a porovnat konec jednoho textu se začátkem druhého.

Závěr Kafkova románu je navýsost známý. Josef K., pozoruje nuž, který mu vráží kat do srdce, vyřkne svou poslední větu: „Jako pes!“ řekl, bylo to, jako by ho ten stud měl přežít.“^{27/} Švejk neméně násilným činem začíná, byť pouze jeho oznámením – atentátem na arcivévodu Ferdinanda: „Tak nám zabili Ferdinanda,“ řekla posluhovačka panu Švejkovi, který opustiv před léty vojenskou službu, když byl definitivně prohlášen vojenskou lékařskou komisí za blba, živil se prodejem psů, ošklivých nečistokrevných

oblud, kterým padělal rodokmeny.“ (41) V těchto dvou pasážích je bezpočet podobností a odlišností, o nichž by se dalo říci mnohé. Co však zajímá mne, je obraz psa, objevující se v každé z nich. „Wie ein Hund,“ říká Josef K. a zaplaví ho stud. Právě toto spojení psa se studem zásadně odlišuje Kafku od Haška: zatímco pro Josefa K. toto zvíře symbolizuje jeho konečné ponížení, pro Josefa Š. jsou psi bezprostřední součástí jeho života, zdrojem jeho obživy. A nejsou to ani čistokrevní psi, jak text podtrhuje, ale „ošklivé nečistokrevné obludy“, jejichž rodokmeny Švejk bezostyšně falšuje.

Nejenom v češtině je slovo „pes“ obtíženo pohrdlivými konotacemi. „Nestoudnost,“ říká klasický filolog, „byla typická vlastnost psa [i] podle řeckého názoru.“^{28/} A adjektivní forma substantiva *kyon* se postarala o příhodné pojmenování (radostně přisvojené těmi, kdo jím byli častováni) jednoho filosofického směru, který po způsobu psů opovrhoval společenskými normami, považovanými Athéňany ve 4. stol. př. n. l. za nedotknutelné. „Kynismus“, jak se tento názorový proud odjakživa nazýval, je dodnes personifikován excentrickou postavou Díozena ze Sinópe – filosofa-psa par excellence. Kynická tradice má pro evropskou literaturu dvojí význam. Za prvé je to *spiritus movens* menippské satiry (pojmenované po kynikovi Menippovi, jejím údajným původci), kterýžto žánr podle Michaila Bachtina i Northropa Frye zásadně ovlivnil díla spisovatelů formátu Petronia, Rabelaise, Swifta a Dostojevského.^{29/} Za druhé Díozenés obohatil literární imaginaci typem nového hrdiny, jenž se objevuje v nesčetných dílech buď pod jeho vlastním jménem (u Lukiána, Komenského, Wielanda), nebo v převtělení do Sancho Panzy, Mefistofela a Velkého inkvizitora.^{30/} Jsem přesvědčen, že Haškov román by bylo možno úspěšně analyzovat se zřetelem na menippskou satiru. Protože však politický výklad tohoto textu, o který mi zde právě jde, pojímá román především s ohledem na jeho hlavní postavu, zaměřuji se na dobrého vojáka Švejka jako na verzi kynického hrdiny 20. století – *Diogenes Cynicus redivivus* – abych použil názvu Komenského hry o této slavné postavě.

Na tomto místě by se kritičtí čtenáři mohli začít podívat, jak roztěkaný je způsob mého uvažování. Není přemrštěné (mohli by se ptát) považovat Švejka za Díozena naší doby jen kvůli jeho obchodování se psy? Na tuto námitku lze odpovědět dvojím způsobem. Především, Švejkův blízký vztah ke psům, který zdůrazňuje úvodní věta románu, není jedinou textovou narážkou na kynické dědic-

tví. Stejně důležitá, byť zastřenější, je zmínka o Švejkově falšování psích rodokmenů. Jeden z Díogenových nejhanebnějších činů, kvůli němuž nakonec musel odejít do Athén, bylo padělání peněz (*paracharaxai to nomisma*) v rodném Sinópe. Díogenés Laertios v *Životech, názorech a výrocih proslulých filosofů*, našem základním prameni informací o kynicích (dále D. L.), podává čtyři verze této události.^{31/} Obdobně Švejkova imbecilita, úředně ověřená vojenskou lékařskou komisí, nezadá si s podobným hodnocením Díogenovy duševní nezpůsobilosti, pocházejícím od muže, jehož autorita ve vědě o bytí zastiňuje dokonce autoritu vojenských lékařů. Platón, čteme v *Životech*, když se ho ptali na Díogena, odpověděl, že je „šílejícím Sókratem“. (239)

Je to však Haškův Úvod k jeho románu, který nabízí nejzjevnější paralelu mezi Švejkem a Díogenem. „Veliká doba žádá velké lidi. /.../ Rozbor jejich povahy zastínil by i slávu Alexandra Macedonského. Dnes můžete potkat v pražských ulicích ošumělého muže,“ jenž je jedním z těchto nepoznaných hrdinů. „Kdybyste se ho otázali, jak se jmenuje, odpověděl by vám prostince a skromně: ‚Já jsem Švejk...‘“ (37). Přirovnáváním Švejka k Alexandrovi se Hašek drží modelu vytvořeného Díogenovými životopisci: v řadě historek je ošumělý kynik konfrontován s Alexandrem Velikým – symbolem politické moci.^{32/} V těchto symbolických střetech zjevný outsider úspěšně vzdoruje všemocnému vládci. „Když přistoupil kdysi k němu Alexandros se slovy: ‚Já jsem velký král Alexandros,‘ odpověděl: ‚A já Díogenés pes.‘“ (D. L. 241) Jejich rovnost uznal sám Alexandr, jenž po jednom z těchto setkání prý řekl: „Kdybych nebyl Alexandrem, chtěl bych býti Díogenem!“ (D. L. 232) Haškovo srovnání Švejka s Alexandrem zřejmě naráží na ještě jinou historiku ze života velkého kynika, uvedenou v *Životech*: „Když se vyhříval na slunci v Kraneiu, přistoupil k němu Alexandros a pravil: ‚Požádej mě, zač chceš!‘ Na to on řekl: ‚Odstup mi ze slunce!‘“ (234) Za povšimnutí stojí, že Haškův text metaforicky převrací roli kynického hrdiny: nyní to je slavný válečník, kdo se vyhřívá na slunci historické slávy, zatímco Švejkova přítomnost zastiňuje zdroj světla.

Jsou všechny tyto textové paralely přesvědčivým důkazem pokrevní spřízněnosti Díogena se Švejkem? Nebo je nutné pracně dokazovat, že Hašek musel být s řeckým kynikem dobře obeznámen – buď zásluhou svého otce, středoškolského profesora historie,

nebo proto, že on sám byl náruživým čtenářem s fotografickou pamětí? Ať už je tomu jakkoli, domnívám se, že historická vazba není pro moji tezi důležitá. Vztah, který mezi těmito dvěma postavami hodlám dokázat, není totiž genealogický, nýbrž topologický. To, co mají Diónenés a Švejk společného, navzdory jejich obrovskému časoprostorovému odstupu, je zvláštní strategie, která jim pomáhá úspěšně se vymanit z jakýchkoli společenských omezení. A to, co mě především zajímá, je vysledování podstaty této strategie, lapidárně vyjádřené veršem ze slavné písně Janis Joplinové – mottem této kapitoly. Na dalších stránkách se pokusím doložit, proč si tento zvláštní postoj zaslouhuje přívlastek „kynický“.

Kynická filosofie se rozvíjela v období intenzivního axiologického přizpůsobování řecké společnosti: Arthur Adkins tento proces trefně interpretoval jako přechod od konkurenčního ke kooperativnímu hodnotovému systému. V homérském světě byla lidská *arété* (obvykle překládaná jako „ctnost“) ztotožňována se schopností „ochraňovat své rodiny a přívržence, svoji *oikos*“.^{33/} Při sledování osobních zájmů mohly být použity jakékoli prostředky (jak se dovídáme při pozorném čtení *Iliady*). Řečtí bohové jsou v tomto ohledu stejně amorální jako smrtelníci a lidé se jim mohou přiblížit právě nadbytkem *arété*. Avšak rozkvět obchodu a rozvoj měst, k nimž došlo kolem 5. stol. př. n. l., požadovaly na řeckých mužích nové vzorce chování. Násilná podstata tradiční *arété* musela být rozšířena, aby zahrнула neagresivní kooperativní hodnoty (jako mírnost a spravedlnost). Podle Adkinse je to právě Platónova obrana Sókrata, která věrně zobrazuje tento axiologický posun. Zatímco z pohledu homérské tradice lze neschopnost Sókrata bránit se u soudu stejně jako jeho přijetí rozsudku smrti považovat za ostudné (*aischron*; zde se nám připomíná osud Josefa K.), Platón ho chválí, že se rozhodl podříditi individuální zájem zákonu *polis*.

Ačkoli kynikové bývají zpravidla považováni za duchovní dědice Sókratovy, jeho bezvýhradná oddanost autoritě obce (která ho nakonec stála život) jim byla bytostně cizí. Jejich silná averze vůči všemu, co jen trochu zavánělo obecným dobrem, částečně vyplývala z jejich nízkého společenského postavení. Jako přistěhovalci či potomci otroků nebyli kynikové považováni za plnoprávné athénské občany, a byli tudíž marginalizováni. Zda je pravda, jak tvrdí Theodor Gomperz, že síla kynismu pocházela z „protikladu mezi oprávněnou sebeúctou a bídnou situací“ není podstatné.^{34/} Důleži-

té je, že tento myšlenkový proud nabízel originální strategii, s níž se osamělý outsider mohl bránit nepřátelské společnosti. A právě homérský význam *arété* utvrzoval kyniky v jejich postoji jednoho proti všem. Mohlo by nás ale udivit, jak tito bizarní myslitelé beze zbraní či vojenského výcviku mohli soupeřit s válečníky, jako byli Achilleus a Hektor. Pouze změnou pravidel boje. A právě toto je *kynikos tropos*. Vítězství, jak nás poučuje Pyrrhův příklad, se skládá ze dvou komplementárních aspektů: porážky nepřítele a minimalizace vlastních ztrát. Kynikové se zcela soustředili na druhý aspekt. Do své hry s nulovým součtem odmítli cokoli vložit, a tak se vlastně stali nepřemožitelnými: oni neměli co ztratit a nikdo jiný nemohl z jejich porážky nic získat, takže ani neměl zájem s nimi soupeřit.

Autarkeia neboli soběstačnost je nejvyšší *arété*, o níž kynikové usilovali ve svém zápasu se společností.^{35/} Jestliže se nepřemožitelnost řeckých bohů vyvozovala z toho, že vlastně nic nepotřebovali, kynikové, aby se jim vyrovnali, museli veškeré své potřeby radikálně omezit na minimum. A protože ke kolektivu poutají člověka nejtěsněji hodnoty osvojené v procesu socializace, měly být ony zavrženy jako první. Lidská bytost měla být zredukována na svůj fyziologický substrát. Takže v překvapivém obratu, aby se připodobnil bohům, musel se kynik stát zvířetem. Tak jako „myš, jež ani nevyhledávala skrýš, ani se nebála tmy, ani netoužila po nějaké domnělé lahůdce,“ od níž se Dógenés naučil, jak najít „východisko ze svých nesnází“. (229)

Tyto principy kynismu jsou paradoxní nejenom v logickém, ale i v etymologickém smyslu slova. Kynická rétorika, kladoucí rovnítko mezi očividné protiklady, zjevně naprosto odporovala běžným názorům obyčejných Athéňanů. Ale právě proto chovám silné podezření, že výroky kyniků nelze v žádném případě považovat za upřímné a jejich jednání za spontánní. Všechny Dógenovy cílené útoky proti uvažování jiných filosofů, jeho obrana nezvyklých kulturních praktik (jako kanibalismu), jeho veřejné masturbace a další kuriózní „biografické“ údaje se ve své čiré ostentativnosti jeví jako skvěle inscenovaná představení, jejichž smyslem bylo šokovat publikum. Jedno z nich, zaznamenané v *Životech*, přesně vystihuje Dógenovo chápání vlastní sociální role: „Do divadla vcházel, když ostatní proti němu z něho vycházeli, a když se ho ptali, proč tak činí, pravil: „Toto se snažím dělat v celém svém životě.““ (242)

Bylo by však mylné považovat Díogena za pouhý opak, zrcadlový odraz Platóna nebo Alexandra Velikého. Náš kynik nezpochybňuje jejich autoritu přímo, nýbrž jen různými náznaky, gesty. Na rozdíl od nich se nikdy nesnažil vypracovat vlastní filosofický systém, ani prosazovat vlastní politické cíle. Pouze jakoby nepřímým tahem zpochybňuje samotné základy filosofie a politiky: pojem pravdy i moci. Na vážné úsilí odpovídá svobodnou hrou. Díoigenova hravá výzva byla pro zastánce etatismu nepřijatelná hned z několika důvodů. Především ‚hra‘ je sémanticky spojena s představou zápolení (*agón*), a tudíž odráží individualistický homérský kodex cti. Navíc hra není motivována mírnými kooperativními hodnotami, jako třeba racionálními zájmy, nýbrž především podvědomými vášněmi. Sotva by jakéhokoli sociálního inženýra napadlo dovolit lidem uspokojit jejich libidinózní pudy nevázanou hrou s ostatními. A pro obhájce zákona a pořádku je hra až podezřele podobná padělání měny, Díoigenovu prvotnímu hříchu, který z něho učinil vyhnance a filosofa. Obě tyto činnosti rozdvouje to, co stoupenci Pravdy a Práva považují za nedělitelnou jednotu. Jako falešná mince, i hra představuje realitu jako něco jiného, než čím předstírá, že je. Království hry je říší neskutečných peněz – hájemstvím iluze, neautentičnosti, výmyslu.^{36/} A jestliže padělání měny podryvá vládu oslabováním její ekonomické moci, hra devaluje koncepci pravdy, měnu intelektuálních vladařů.

Abych však byl spravedlivý k mocným tohoto světa, jejich podezírání Díogena z podlé licoměrnosti není zcela neopodstatněné. Tento mazaný lotr je obratem ruky schopen proměnit zločin ve hru, resp. ve hru se slovy, abych byl přesnější. Podle některých autorů je fráze *paracharattein to nomisma* slovní hříčkou založenou na homonymitě slova *nomisma*, které původně označovalo cokoli uznané zákonem nebo zvyklostí, a teprve rozšířením jeho významu bylo použito na peníze jako zákonné platidlo. Toto etymologické cvičení obohacuje příslušnou pasáž v *Životech* novou sémantikou: obrazně vzato, je spíše poukazem na Díoigenův radikální projekt „přehodnocení všech hodnot“ než na ražbu dvoudrachmových mincí doma na chatě.^{37/} Těmito rétorickými zadními vrátky unikl podvodník zákonu!

Ale jak víme, určitě se zeptá nějaký škarohlíd neboli agelast, zda je náš nevážný (metaforický) výklad této historicky správný. Tento dotaz se bezprostředně dotýká samé podstaty hry. Nikdy se nám

nepodaří na něj odpovědět, protože bohyní hry je Štěstěna, jíž je pohodlná jistota a pevně daná pravda bytostně cizí. V Dógenových anekdotách se znaky opakují nikoli proto, že jsou naprosto totožné, že věrně napodobují originál, nýbrž proto, že si to žádá neustále se měnící kontext. Jedná se spíš o hravou přeražbu „stejného“ jakožto jiného (homonymita *nomisma*) nebo, z opačného pohledu, „jiného“ jako stejného (synonymita padělání a přehodnocování). Není to přibližování se nějakému ideálu změřitelné pravítkem věrohodnosti, o co takové permutace analogií a divergencí usilují. Jde tu o neuchopitelnou radost z pokoušení, smíchu a znevažování (ať už jsou důvody ke hře jakékoli). A jejich výsledek je stejně nejistý jako výsledek jakékoli jiné sázky. To, co je pro někoho skvělou ukázkou Dógenovy hravosti, je pro jiné důkazem jeho ignorance, šílenství, nebo, jako v případě padělaných peněz, jeho nemorálnosti.

Na vysvětlenou dva příklady Dógenovy hravé výzvy autoritě pravdy a moci. Kierkegaardův esej o opakování začíná (jak každý ví) opakováním. „Když eleaté popřeli pohyb,“ čteme na prvním řádku, „Dógenés, jak každý ví, vystoupil jako jejich oponent. Doslova vystoupil, protože beze slova několikrát popošel dopředu a dozadu, předpokládaje, že je tímto dostatečně vyvrátil.“^{38/} Podle mého soudu Kierkegaard na této historce zaujala její zábavná dvojsmyslnost. Je to opakování, které vytváří pohyb (Dógenova chůze jedním směrem by byla nejspíše pochopena jako jeho odchod, nikoli jako konkretizace abstraktního pojmu), nebo je to pohyb, který vytváří opakování (Dógenés vystoupí, aby činem zopakoval to, co Parmenidés nebo Zenón popřeli slovem)? Ale chtěl Dógenés svým činem vyvrátit eleatské učení (jak naznačuje Kierkegaard, v *Životech* se o tom mlčí), nebo mu šlo o něco jiného? Jinými slovy, bylo jeho popocházení stvrzením existence pohybu, nebo pouze jeho napodobením – pantomimickým úderem uštědřeným těm, kdo postulovali jeho neexistenci? Dógenovo vystoupení – a toto je jediná věc, kterou můžeme tvrdit s určitou jistotou, – nepřimělo Kierkegaardovy eleaty k přijetí Hérakleitova učení, ale nepochybně je zesměšnilo.

Výše již zmíněné setkání Alexandra s Dógenem je dalším příkladem takového neidentického opakování, v tomto případě jde však o pohrávání si se společenskou hierarchií. Dialog „Já jsem Alexandr, velký král, a já jsem Dógenés, pes“ má na první pohled

formu dvou následných promluv „nejdříve A, potom B“. Jestliže k němu přistupujeme tímto způsobem, pořadí rozmlouvajících je nepodstatné. Můžeme ho obrátit a nechat Díoigena, aby se představil jako první. Ale v tomto případě si ihned uvědomíme asymetrii A a B. Uvedené slovní pořadí je vyjádřením nikoli časové posloupnosti, nýbrž světské úspěšnosti: nejdříve velký král, potom filosof-pes. Aporetická kvalita této historky tkví v dvojí funkci „a“ (hypertaxe dvou po sobě jdoucích událostí, usouřadnění dvou rovnocenných pojmů). Dalo by se tvrdit, že gramatický paralelismus zde podřezává společenský žebříček: jiné je prezentováno jako replika téhož, takže vládcova moc je relativizována a outsiderova prestiž zvýšena. Samozřejmě, toto vše zmíněná historka neříká, ale jen naznačuje.

Sémantická otevřenost jednotlivých historek je navíc posílena jejich zakomponováním do Díoigenovy „biografie“ v podání Díoigena Laertia. Toto slovo dávám do uvozovek, protože až na to, že začíná hrdinovým původem a končí (více méně) jeho smrtí, text neobsahuje téměř žádnou historii Díoigenova života. Je to mozaika *apofthegmat* (průpovědí), *chriú* (anekdotických výroků) a minipříběhů přejatých z různých pramenů, některých identifikovaných autorem, jiných apokryfních. Spousta historek se opakuje nebo je převyprávěna z jiné perspektivy a další jsou anonymními vsuvkami pozdějších opisovačů. Provizorní, neúplná povaha tohoto líčení je podtržena samotným vypravěčem: „Připisují se mu i jiné výroky [Díoigenovi], ale je jich tolik, že by dlouho trvalo je uvádět.“ (244) Z této textové směsice se vynořuje často rozporuplná, někdy protikladná, ale vždy hravá postava proteovského Díoigena, jenž v bezpočtu střetů s okolním světem znovu a znovu potvrzuje svoje právo na svobodu projevu (*parresia*) a osobní svobodu, přičemž zdárně uniká jakékoli formě společenské kontroly.

Není obtížné dokázat, že postava Švejka má mnoho společných vlastností s velkým kynikem. Stejně jako Díoigenés žil Švejk na okraji nepřátelské společnosti, vůči níž si bránil svoji nezávislou existenci. To však neznamená, že Rakousko-Uhersko bylo jako starověké Řecko, kde člověk mohl žít v sudu a svobodně měřit svůj důvtip s vládci a filosofy. Instituce, které západní civilizace vyvinula v průběhu více než dvou tisíciletí od dob Díoigena, aby vnutila svým občanům kooperativní hodnoty, činí člověka vůči společenskému tlaku mnohem bezbrannějším. Tragický osud Josefa K., jenž hledal spravedlnost v džungli byrokratického právního systému,

jasně naznačuje, že ani podřízení zákonům obce nemusí vést nutně ke štěstí. Donucovací mechanismy (tajná policie, psychiatrické léčebny a vězení) nutí novodobého kynika mírnit svůj hlas a ke své obraně hledat zbraně mnohem rafinovanější než jeho athénský předchůdce. Ale na psychologické úrovni zůstaly obranné mechanismy prakticky stejné.

Kdyby se provedl průzkum veřejného mínění, jenž by měl zjistit, co Češi považují za dominantní rys Švejkovy osobnosti, jsem přesvědčen, že duševní vyrovnanost by se rozhodně ocitla na prvním místě. Ještě dnes si živě pamatují doby, kdy téměř v každé pražské hospodě visel Švejkův obraz s nápisem „To chce klid!“ (často doplněný poučením „A nohy v teple!“). Toto vnímání Švejka vychází zřejmě z jeho nepřekonatelné přizpůsobivosti nepřátelským okolnostem. Kdykoli je vystaven nepohodě, dobrý voják shledává své podmínky více než snesitelné a čtenáře o tom nenechává nikdy na pochybách. Stačí se podívat na prvních osm kapitol románu, v nichž se Švejk postupně ocitá na pražském policejním ředitelství, v blázinci, na policejním komisařství v Salmově ulici a v nemocničním baráku posádkové věznice, abychom odhalili tento vzorec jeho chování:

[*Policejní ředitelství:*] „Dneska je to legrace, bejt zavřenej,“ liboval si Švejk dále, „žádný čtvrcení, žádný španělský boty, kavalce máme, stůl máme, lavici máme, nemačkáme se jeden na druhýho, polévku dostanem, chleba nám dají, džbán vody přinesou, záchod máme přímo pod hubou. Ve všem je vidět pokrok.“ (58)

[*Blázinec:*] Když později Švejk líčil život v blázinci, činil tak způsobem neobyčejného chvalořečení: „Vopravdu nevím, proč se ti blázni zlobějí, když je tam drží. Člověk tam může lezt nahej po podlaze, vejť jako šakal, zuřit a kousat. Jestli by to člověk udělal někde na promenádě, tak by se lidi divili, ale tam to patří k něčemu prachvobyčejnému. Je tam taková svoboda, vo kerej se ani socialistům nikdy nezdálo.“ (66)

[*Policejní stanice:*] „Zde to není špatný,“ navazoval dál Švejk rozmluvu, „tahle pryčna je z hlazeného dříví.“ (73)

[*Nemocniční barák:*] „Nešetři mne,“ vybízel [Švejk] toho pochopa, který mu dával klystýr“ /.../ „Mysli si, že na takových klystýrech stojí Rakousko, a vítězství je naše.“

Druhého dne při vizitě otázal se dr. Grünstein Švejka, jak se mu líbí ve vojenské nemocnici.

Švejk odpověděl, že jest to podnik správný a vznešený. Za odměnu dostal totéž co včera, kromě aspirinu a tří prášků chininu, které mu nasypali do vody, aby je ihned vypil.

Ani Sokrates nepil svou číši bolehlavu s takovým klidem jako chinin Švejk, na kterém vyzkoušel dr. Grünstein všechny stupně trápení. (100)

Nezlomitelný jakýmkoli trestem, Švejk je pokaždé buď rychle propuštěn, nebo přemístěn do jiné donucovací instituce, kde se historie opakuje.

Se Švejkem společnost nezmůže nic po zlém ani po dobrém. Je starým mládencem, zjevně nemá žádné příbuzné a nepotřebuje se ani o nikoho starat. Jak se z knihy dozvídáme, i jeho obchodování se psy je živnost spíš občasná, a ne dvakrát výnosná. Z pověstného klidu Švejka nevyvede ani povolání do armády. V každé situaci prokáže naprostou soběstačnost, nejnápadněji pak během „budějovické anabáze“ – několikadenního úmorného putování, vybaven pouze balíčkem vojenského tabáku a vekou komisárku -, kdy si živobytí opatřuje jako opravdový kynik, spoléhaje na dobročinnost druhých. Tato cesta by trvala mnohem déle, kdyby ho četnictvo nezadrželo jako údajného ruského špiona. „Když Švejka [na četnické stanici] důkladně prošacovali a nenašli ničeho kromě dýmky a zápalek, otázal se strážmistr Švejka: „Řekněte mně, proč vůbec nic, ale prachnic u sebe nemáte?““ Svojí odpovědí „Poněvadž nic nepotřebuju“ (268) by si náš hrdina Díogena určitě naklonil.

Ve své snaze prezentovat Švejkův antihedonismus jako typickou kynickou strategii zabýval jsem se jeho promluvami jako zcela upřímnými výroky. Musím se však přiznat, že to byl pro mne pouhý heuristický postup. Nesmíme zapomínat, že náš hrdina, stejně jako jeho řeční předchůdci, si s jazykem pohrává a slova nepoužívá k prostému sdělování, nýbrž jako prostředek hry, resp. předvádění. Jeho pobízení ošetřovatele v nemocničním baráku, kam se dostal jako simulant, aby ho nešetřil, má stejnou referenční hodnotu jako, dejme tomu, Díoigenova odpověď v následující historce: „Kdysi prosil o sochu jako dar a na otázku, proč tak činí, odpověděl: „Cvičím se zvykat si na odmítnutí.““ (D.L. 237) A právě kvůli takovému zacházení s jazykem není vůbec snadné se dobrat významu toho, co říká.

Ošetřovatele, jenž mu dává klystýr, vybízí Švejk slovy: „Mysli si, že na takových klystýrech stojí Rakousko, a vítězství je naše.“ Jejich logika se zdá jasná, byť morálně ne zcela v pořádku. Mučení simulantů, naznačuje Švejk, je kruté, ale pokud je povede k boji za vítězství rakouských zbraní, je oprávněné. Toto vlastenecké zanícení jako by z oka vypadlo Švejkovu nadšení pro službu monarchii, jež dával tak okázale najevo v předchozí kapitole, po převzetí povolávacího rozkazu. Některým čtenářům by se mohlo zdát divné slyšet volání „Na Bělehrad!“ z úst někoho, kdo je do vlastnictví nucen klystýrem v řiti. Na to by ale *dobrý* voják pravděpodobně odpověděl větou pronesenou již dříve za podobných okolností: „Ale jestli člověk ani v takovej těžkej moment nezapomíná, co se patří dělat, když je vojna, myslím, že takovej člověk není tak špatnej.“ (79)

Nicméně při pozornějším čtení objevíme ve formulaci Švejkovy věty jistou nelogičnost. Říká-li „na takových klystýrech stojí Rakousko“, zaměňuje poněkud nešťastně příčinu následkem. Jestliže Rakousko vůbec na něčem stojí, jsou to spíš vojáci, kteří za ně bojují na frontách, než klystýry, které je tam vyhánějí. Tento logický lapsus nutně dodává onomu vlasteneckému poselství ironický nádech. Stejně jako Musilova imaginární Kakánie naplňuje totiž ideu monarchie skatologickými konotacemi. A z takovéhoho análního hlediska se význam jeho výpovědi výrazně změní. Nechce snad Švejk poznámkou „na takových klystýrech stojí Rakousko“ naznačit, že válečné nadšení obyvatelstva není spontánní a že vítězství musí zajistit především různé pumpičky, která ho nahustí válečným duchem? Jestliže ano, pak je Švejk *špatným* vojákem, který si všechny klystýry zaslouží, a jeho prosbu o „sodomizaci“ třeba považovat za provokaci, za rukavici hozenou do tváře jeho trýznitele, aby mu upřel potěšení z pohledu na muka své oběti.

Zároveň však Hašek čtenáře ujišťuje, že na rozdíl od ostatních simulantů v péči dr. Grünsteina (snad s výjimkou muže s opravdovým kostižerem a muže, který měl utrženou nohu granátem, kteří „neslyšeli slůvko ‚tauglich‘“) je Švejk doopravdy nemocný. Nicméně vedle „skutečných“ nemocí (vzteklina, hluchoněmost, padoucnice) skutečných simulantů vypadá jeho revmatismus spíše jen jako vhodná záminka k vyhnutí se frontě. A tak je to vnímáno nejen personálem, ale i „nemocnými“. Krom toho Švejk o své nemoci sotva někoho mohl přesvědčit, protože její příznak – oteklá kolena – zmi-

zel během přemístění na marodku. V ošidném postavení mezi sadisty v rolích lékařů a masochisty, hrajícími si na pacienty, by zoufalé „nešetři mne“ ubohého vojáka Švejka mohlo být chápáno i jako výkřik muže, jenž nemá co skrývat a vítá mučení jako rozhodující zkoušku své upřímnosti.

Vlastenec, rebel, nevinná oběť vojenské mašinerie – to jsou tři inkarnace Švejka, které jsem dokázal vyždímat z jediné scény předlouhého románu. Ukazuje se tak, že jednotící, všezahrnující výklad dobrého vojáka je nemožný. Tuto nemožnost lze sice vysvětlovat pozitivisticky poukazem na archeologii textu (román stmeluje několik starších a odporujících si podob Švejka) a jeho genezi (Hašek své dílo psal zřejmě z paměti, aniž se vracel k dřívějším kapitolám, které již vyšly v sešitovém vydání). Ale podle mého názoru skutečná příčina tkví v něčem úplně jiném. Rozporuplnost Švejkovy postavy nebyla způsobena nahodilostmi provázejícími její zrod, ale především tím, že se Švejk narodil pod hvězdou náhody. Hašek toto podtrhl, když svou pestrou mozaiku Švejkových dobrodružství nazval *Osudy*, aby zdůraznil rozmarnou, nevázanou povahu svého románu. Pokaždé je to náhoda, šťastná i nešťastná, od níž se příběh odvíjí dál.

Švejkova dobrodružství jsou tudíž sledem poněkud nepravděpodobných událostí, jejichž kauzalita je jen zdánlivá. Jednotlivé akce mají své následky, ty však nikdy nelze s jistotou předvídat: jedná se vždy o průsečík několika náhod. Proč byl například Švejk propuštěn z hradčanského garnizonu? Nebylo to jen předstírání role napraveného hříšníka během kázání polního kuráta, jež vedlo k jeho osvobození, ale i „upřímné“ přiznání Katzovi, že brečel opravdu jen tak. Uvozovkami se snažím naznačit, že překvapivá odpověď na feldkurátovo pobídnutí „Přiznej se, lumpe, žes brečel jen tak kvůli legraci?“ nebyla motivována pouze Švejkovou upřímností, ale byla svým způsobem i sázkou: „„Poslušně hlásím, pane feldkurát,“ řekl rozvážně Švejk, *sázeje všechno na jednu kartu* [zdůrazněno P. S.] „...že jsem brečel opravdu jen kvůli legraci.““ (116) Naštěstí pro něj to byla ta nejsprávnější odpověď. A přesto, kdyby obvinění proti němu nebyla založena do spisu Josefa Koudeľy, Švejk by se nedostal na svobodu a nestal by se pucflekem svérázného feldkuráta.

Zjednodušeně řečeno, nevypočitatelnost Haškova románového světa je výslednicí střetu dvou protikladných sil. Na jedné straně to

jsou machinace nepřátelsky laděných společenských institucí, které si z perspektivy individua počínají naprosto svévolně (viz chaotičnost soudnictví ve výše uvedeném příběhu). Toto pojetí světa, jak Kosík výstižně poznamenal, sblížuje Haška s Kafkou. Druhým zdrojem nahodilosti je Švejkova nevázaná hra (nebo hra takových postav, jako je Katz). Bezzásadovost jeho „zásad“ (viz předešlý „plačtivý“ příběh) dodává další vrstvu nepředvídatelnosti světu, jež Švejk obývá. Ale zde také tkví zásadní rozdíl mezi Kafkou a Haškem. Josef K., jenž se zoufale snaží spolupracovat s nevyzpytatelným systémem a logickou argumentací se brání proti nepodloženým obviněním, nakonec umírá. Josef Š., který na nelogičnost systému odpovídá svou vlastní „logikou“, je nesmrtelný.

Švejkovo chování rozhodně nepřispívá k jeho harmonickému vztahu s úřady a kárné instituce si s ním podávají dveře. Avšak tím, že jen zvyšuje zmatek, jenž je již systému vlastní, sype písek do skřípajícího státního mechanismu, a tak paralyzuje jeho vražednou moc nad jednotlivcem. Kosík má pravdu, když píše, že Hašek svým dílem ukazuje, jak i v podmínkách krajního odcizení může člověk systém překonat. Ale s ohledem na Švejka je toto tvrzení pohříchu příliš obecné. Jeho schopnost posunout hranice systému vyplývá ze skutečnosti, že on sám je ztělesněním velice zvláštního a podstatného rysu lidské povahy – naší schopnosti si hrát. Stejně jako Dógenés je Švejk nejenom představitelem rodu homo jako takového, ale především jeho malé podskupiny *homo ludens*.^{39/}

Výše jsem poznamenal, že Dógenova hra má původ v jeho schopnosti opakovat znaky, vrstvit je na sebe způsobem, který zdůrazňuje jejich netotožnou stejnost, případně tautologickou jinost. Švejk si hraje se slovy stejně dovedně. Uvedení frází s pevným souborem hodnot do zcela nestandardních kontextů je nejzřejmějším příkladem jeho hravé výzvy autoritě. Z vlasteneckého pozdravu, jímž Švejk oslovil komisi psychiatrů v blázinci, vyvodí znalci následující: „Níže podepsaní soudní lékaři bazírují na úplné duševní otupělosti a vrozeném kretenismu představeného komisi výše ukázané Josefa Švejka, vyjadřujícího se slovy jako: ‚Ať žije císař František Josef I.‘, kterýžto výrok úplně stačí, aby osvětlil duševní stav Josefa Švejka jako notorického blba.“ (65) Stejně vlastenecký pozdrav, který zatčený Švejk vykřikne cestou na policejní ředitelství, když si všimne čerstvě vylepeného manifestu o vypovězení války „Císaři Františkovi Josefovi nazdar! Tuhle

vojnu vyhrajem!“ (71), si však v tomto případě policista vyloží jako podvratnou ironii.

Fráze, které Švejk opakuje mimo jejich obvyklý kontext, nemusí být jen výslovně ideologické, aby měly hravý náboj; musí pouze splňovat jedinou podmínku: hodit se jen do určitých situací, a ne do jiných. Typickým příkladem je Švejkovo společenské gesto, jímž spoluvězni v separaci policejního komisařství zdvořile nabídnou svoje pořadí: „Na chodbě se ozvaly pádné kroky, klíč zarachotil v zámku, otevřely se dveře a policejní strážník vyvolal Švejkovo jméno. ‚Odpusťte,‘ řekl rytířsky Švejk, ‚já jsem tu teprve od dvanácti hodin v poledne, ale tenhle pán je tu už od šesti hodin ráno. Já tak nespěchám.““ (70) Podobná je i Švejkova starost (poté, co se na policejním ředitelství přiznal ke všem zločinům, z nichž byl obviněn), aby druhý den nezmeškal zelený Anton: „Ráno vás odvezou k trestnímu soudu,“ oznamuje vyšetřovatel Švejkovi. „V kolik hodin, vašnosti? Abych snad, pro kristapána, nezaspal.“ (59) Švejkovy příležitostná „chybná užití“ standardních vojenských povelů (jako „Pozor!“ určený vojákům na latríně, když se nablízku ocitl jeden generál) patří rovněž do této kategorie.

Neschopnost měnit totožnost opakovaných znaků, je často v Haškově románu onou vlastností, jež odlišuje záporné hrdiny od kladných. Ztělesněním té první skupiny je plukovník Bedřich Kraus von Zillergut, jehož promluvy jsou řetězcem tautologií typu: „Kniha je, pánové, více různě nařezaných čtvrtek papíru, různého formátu, který jest potišten a sestaven dohromady, svázan a sklížen. Ano. Víte, pánové, co je to kliš? Kliš jest lepidlo.“ Poetická spravedlnost stíhající tento typ opakování zasahuje ve Švejkovi rychle: plukovníka přejede auto, když se pokouší demonstrovat (způsobem, který připomíná Díozena) svou definici „zadní části domu“ jako oné jeho části, kterou „z chodníku vidět nemůžeme, o čemž se okamžitě můžeme přesvědčit, jestli vstoupíme do jízdny dráhy“. (221-222) Protějškem mu je například jednoroční dobrovolník Marek, jehož tvořivé výlety do říše zoologické taxonomie, publikované ve *Světě zvířat*, doháněly stoupence vědy k zuřivosti, nebo polní kurát Katz – nekanonický interpret katolických rituálů.

Jedním z nejnápadnějších stylistických rysů Haškova textu je přemíra historek vyprávěných Švejkem a dalšími postavami. V tomto ohledu se jeho román výrazně liší od líčení Díozenova života, jak jej podává Díozenés Laertios. Tam je narativita omezena na

minimum. Švejkovy historky plní v knize několik funkcí, přičemž k některým se ještě vrátím. Ale jako komentáře nebo parafráze toho, co již bylo řečeno ostatními postavami, jsou rovněž nástrojem rekontextualizace. Typickým příkladem je Švejkova odpověď na zprávu jeho bytné, paní Müllerové, „Tak nám zabili Ferdinanda,“ již román začíná. „Kterýho Ferdinanda, paní Müllerová?“, otázal se Švejk /.../ „já znám dva Ferdinandy. Jednoho, ten je sluhou u drogisty Průši a vypil mu tam jednou omylem láhev nějakého mazání na vlasy, a potom znám ještě Ferdinanda Kokošku, co sbírá ty psí hovínka. Vobou není žádná škoda.““ (41) Zdánlivě je Švejkovo neporozumění vyvoláno užitím tzv. posesivního dativu paní Müllerovou, který v češtině může označovat jednak silné ztotožnění s arcivévodou Ferdinandem (její význam), jednak důvěrnou znalost někoho, kdo se jmenuje Ferdinand (jeho výklad zprávy). Ať už je to cokoli, co vyvolalo Švejkovu nevinnou otázku, její rétorický účinek je srovnatelný s účinkem kynické historky, v níž se Diónenés představuje Alexandru Velikému.

Mohl bych uvést další příklady takového netotožného opakování ve Švejkových promluvách (ihned mi vytane na mysl jeho chronické nechápání řečnických otázek), ale k tomu, co jsem již řekl, by to mnoho nepřidalo. Raději ukážu, jak je tento hravý postup využíván v Haškově románu, tak aby zasáhl samé jádro společenského systému a vyloučil jakoukoli možnost, aby byl dobrý voják vůbec začleněn do jeho struktury. Musím předeslat, že novodobý kynik je vystaven daleko většímu tlaku kooperativních hodnot než jeho řecký předchůdce. Tím, že se Diónenés prohlásí za „světoobčana“ [*kosmopolitos*] (D.L. 242), vyloučí se sám z athénské společnosti. Ale jak se zdá, polis tuto jeho volbu respektuje. A ač jeho chování nebylo ani zdaleka v souladu se společenskými normami, Diónenés Laertios se nezmiňuje o žádném systematickém opatření Athéňanů k jeho nápravě. Výše jsem uvedl, že moderní stát je vůči svým subjektům mnohem nedůvěřivější a disponuje řadou donucovacích prostředků, jejichž jedinou funkcí je proměnit vzpurného jedince v poslušného občana. Tento proces ovšem neprobíhá vždy hladce a často končí rozštěpením osobnosti těch, kdo jsou mu podrobeni, trhlinou mezi společenskou a soukromou identitou v jejich nitru.

Napětí mezi těmito dvěma identitami je patrné v celém Haškově románu. Stát občany neustále podezírá z neloajálnosti vůči panov-

nickému domu, z vyhýbání se branné povinnosti, simulování, nebo dokonce z přímé podpory nepřítelů. Všudypřítomná tajná policie, která má vládě odhalit pravdu, je jen jakýmsi zrcadlovým odrazem nešťastného vědomí občanů. České vnímání Švejka jako mistra dvojí identity, mažaného ulejšáka převlečeného za horlivého vlastence, plyne z této zinstitutionalizované obojakosti. Ale tento výklad Haškova textu, navzdory své nesmírné oblibě, je nepřesvědčivý nejméně ze dvou důvodů. Především stírá důležitý rozdíl mezi cynismem a kynismem, mezi nemorálním manipulováním soukromých i veřejných norem, přinášejícím cynikovi výhody, a amorální svobodnou hrou bez jasné utilitární funkce. A za druhé, což je mnohem důležitější, jednoznačný výklad Haškova románu ubíjí tento text. V okamžiku, kdy jsme schopni vyřešit záhadu hrdinovy totožnosti, román ztrácí svůj *raison d'être*. Svou existencí jakožto *homo ludens* Švejk zásadně popírá princip jednoduché identity. Nebo, abych sám sebe zopakoval, ji nahrazuje nekonečnou řadou netotožných náhražek.

Z této perspektivy je možné Haškův román číst jako nekonečný příběh o záměně osobnosti: hrdina je neustále považován za někoho jiného. Bylo by patrně unavující shrnout zde všechny Švejkovy transfigurace. Snad postačí, zmíním-li jeho naprosto svévolnou odpověď na otázku dvou vojáků eskortujících ho z hradčanského garnizonu, proč ho vedou k feldkurátovi: „Ke zpovědi,“ řekl leda byle Švejk, „zítra mne budou věšet. To se vždycky tak dělá a říká se tomu duchovní outěcha.“ (126) Jeho eskorta, netřeba říkat, mu slepě uvěří. Tato konverzace může dodat ještě další významovou vrstvu Kosíkovu příběhu o setkání dvou Josefů na Karlově mostě, jednoho, jenž jde na popravu, a druhého, napodobujícího osud prvního. Ale z praktického hlediska Švejkovo tvrzení nedává smysl. Toto předstírání mu nemůže přinést žádnou výhodu, snad kromě nezkalené radosti z dělání si legrace. Příhoda osciluje na hraně mezi čistě soukromým žertem a vměšováním se do systému. Vojenská eskorta sice představuje státní moc, ale tím, že se vojáci vyptávají na Švejkovy osobní záležitosti, porušují své povinnosti. Potom již snadno přistoupí na jeho návrh zastavit se v hospodě, a jakmile se ve službě opijí, ztrácí svůj oficiální statut.

Ale v románu jsou ještě další scény, v nichž nejistota o Švejkově skupinové příslušnosti narušuje samotnou osnovu společenské struktury. Nezapomenutelný v tomto ohledu je Švejkův úkol obsta-

rat ubytování pro jeho kumpanii cestou na frontu, který končí jeho zatčením rakouskými vojáky:

Odpůldne Švejk došel k malému rybníku, kde se setkal s jedním uprchlým ruským zajatcem, který se tu koupal a při spatření Švejka dal se nahý, jak vylezl z vody, na útěk.

Švejk byl zvědav, jak asi by mu slušela ruská uniforma, která se zde válela pod vrbičkami, svlékl svou a oblékl si ruskou uniformu nešťastného nahého zajatce, který utekl od transportu, ubytovaného ve vesnici za lesem. Švejk přál si, aby sebe viděl důkladně zrcadlit se ve vodě, proto chodil tak dlouho po hrázi rybníka, až ho tam našla patrola polního četnictva, která hledala ruského zběha. (637)

Protože to jsou Maďaři, nerozumějí Švejkovu vysvětlování, a vezmou ho „zpátky“ do transportu s ruskými zajatci. A jestliže šaty dělají člověka, Švejk se fakticky připojil k armádě nepřítel. Kdyby se však opravdu vyhýbal vojenské službě, mohl by trvat na své ruské identitě a vyčkat konce války v zajateckém táboře. Místo toho tvrdošíjně trvá na tom, že je rakouský voják. Dokonce vypráví historku: „...že slýchal, jak třeba na pozici používá se k výzvědné službě uniformy padlých nepřátel, a proto že na zkoušku se převlékl do zanechané uniformy...“ (645) Důstojník, jemuž ji vypráví, je však namol, a tudíž nereaguje. Ale poté co se mu konečně podaří přesvědčit své věznitele, že je rakouským poddaným, příběh se obrátí a nepovolená změna identity je kvalifikována jako velezrada a on jako zběh, který (stejně jako Hašek) dobrovolně vstoupil do ruské armády a bojoval proti monarchii. Švejk je odsouzen válečným soudem a pouze včasný telegram z velitelství brigády ho zachrání před oběšením.

Tato historka ukazuje, že uniforma zdaleka není jasným znakem skupinové příslušnosti, neboť voják se jí může snadno zbavit. Je tudíž schopna sloužit nejenom jako rozlišující příznak, ale i jako zavádějící převlek. Maškarády a kostýmování všeho druhu (nikoli však armádního) jsou společensky uznávané výstřelky, kde měněním zevnějšku můžeme uspokojit svůj herní instinkt. Avšak aby zcela oddělil každodenní od karnevalového, stát přesně určil řadu těsných sémiotických vazeb, které nás poutají k jediné identitě, nebo nám alespoň ztěžují její změnu. Dvě z nich, které se v Haško-

vě románu objevují, jsou průkaz totožnosti a přísaha věrnosti. Z obou se však dobrý voják vždy nějak vykroutil. „Budějovickou anabází“, abych uvedl aspoň jeden příklad, vyvolá i ukončí prostý fakt, že Švejkovy doklady má u sebe jeho nadřízený, poručík Lukáš. Bez nich nedostane lístek na vlak (na který má nárok každý voják s příslušnými dokumenty), a tak musí Švejk ke své jednotce pěšky, aby byl nakonec zatčen jako ruský špion v rakouské uniformě.

Vojenská přísaha je dalším nástrojem, jehož prostřednictvím je nesourodým jedincům vnucena jednotná identita, a jako takový je tento akt něčím naprosto neslučitelným s anarchicky svobodnou hrou kyniků. V ritualizovaném obřadu se (zpravidla) mužové vzdávají většiny svých osobních práv a slibují věrnost a poslušnost instituci, která je může přivést do nebezpečí a do níž často ani nechtějí vstoupit. Ještě důležitější je, že složení přísahy je jedinečným aktem v tom smyslu, že pokud ozbrojená síla, k níž se váže původní přísaha, nepřestane existovat, nebo není-li přísaha zrušena nějakou vyšší právní autoritou, nesmí být – pod hrozbou přísného trestu – opakována u jiné armády. Nejedná se tudíž jen o náhodu, že v případě Švejkovy přísahy Haškův text není zcela jednoznačný. V jednu chvíli Lukáš vzpomíná, že „když celý prapor skládal přísahu, dobrý voják Švejk byl u divizijního soudu“ (416), a to ho přiměje k hysterickému smíchu. Leč poté, co je obviněn z velezrady za nošení ruské uniformy, Švejk sám tvrdí, že by se nemohl dopustit takového zločinu, protože přísahal „císaři pánu věrnost a přísahu, jak zpívali v divadle, co věrný muž jsem splnil“. (655) Nevíme, zda Švejk naráží na svou předválečnou vojenskou službu, před níž nejspíš přísahal, a nikdy se ani nedozvíme, zda skutečnost, že byl „uznán vojenskou lékařskou komisí za idiota“, takovou smlouvu neruší de jure.

Nicméně v Haškově textu najdeme příklad jiného právního aktu – v mnoha ohledech velice podobného přísaze – jenž by měl zastavit Švejkovu nevázanou hru s totožností. Je to podpis pod přiznáním ve 2. kapitole románu, „Dobrý voják Švejk na policejním ředitelství“:

„Přiznáváte se ke všemu?“

Švejk upřel své dobré, modré oči na neúprosného člověka a řekl měkce:

„Jestli si přejou, vašnosti, abych se přiznal, tak se přiznám, mně to nemůže škodit. Jestli ale řeknou: ‚Švejku, nepřiznávejte se k ničemu‘, budu se vykrucovat do roztrhání těla.“

Přísný pán psal něco na aktech, a podáváje Švejkovi péro, vyzval ho, aby to podepsal.

A Švejk podepsal udání Bretschneidrovo i tento dodatek:

*Vše výše ukázaná obvinění proti mně
zakládají se na pravdě Josef Švejk.*

Když podepsal, obrátil se k přísnému pánovi:

„Mám ještě něco podepsat? Nebo mám přijít až ráno?“

„Ráno vás odvezou k trestnímu soudu,“ dostal za odpověď. (58)

Co znamená podpis přiznání? V nejširším smyslu můžeme hovořit o volních a sémiotických důsledcích takového činu. Jestliže porušení zákona svědčí o upřednostňování kompetitivních hodnot ze strany zločince, dobrovolná spolupráce s policií (kterou dokládá podpis připojený k přiznání) jasně ukazuje ochotu ubírat se opačným směrem. Přiznání viny je prvním signálem, jímž jedinec úřadům oznamuje svou připravenost zařadit se znovu do společnosti, dokonce za cenu trestu. Ze sémiotického pohledu je podpis policejní výpovědi (podobně jako přísaha) neopakovatelným aktem, poukávajícím signatáře k usvědčujícímu materiálu v jedinečné, právně závazné formě, která zneplatňuje každou následnou interpretaci faktů. A usvědčující materiál je autorizován, protože podpis je nezfalšovatelná značka jedinečného individua, jehož připojení k doznání představuje skutečný fyzický kontakt mezi dokumentem a signatářem.

Toto je normativní funkce podpisu ve společnosti a Švejk, jak se dovídáme z jiné scény románu, je si jí plně vědom. Během své předválečné služby byl totiž pravidelně šikanován jistým poddůstojníkem Schreiterem. Příležitost k odplatě se naskytla, když si Švejk při výkonu strážní služby povšiml nápisu na zdi „Supák Schreiter je hnát“. Protože si o dotyčném myslel totéž, připojil pod text svůj podpis. To neuniklo feldvėblově pozornosti, ale vyšetřování, které inicioval, odhalilo něco mnohem závažnějšího: Švejkův podpis byl zároveň těsně vedle jiného, mnohem zločinnějšího nápisu: „My na vojnu nepůjdeme, my se na ni vyséreme“. Švejka okamžitě pohna-

li k polnímu soudu a grafologové začali zkoumat, který ze dvou nápisů Švejk vlastně napsal a stvrdil svým podpisem. „Vodpravili celej materiál do Vídně a nakonec,“ vzpomíná Švejk asi po třech letech, „vyšlo to tak, že pokud se týká těch nápisů, že to není moje ruka, podpis že je můj, na kterej jsem se přiznal, a že za to jsem vodsouzenej na šest neděl, poněvadž jsem se podepsal, když jsem stál na vartě, a nemoh jsem prej hlídat po tu dobu, co jsem se podpisoval na zdi.“ (342)

V tomto případě Švejk vyvázne jenom díky tomu, že se jeho podpis ocitl jaksi někde mezi oběma nápisy. Kvůli tomu úřady nedokázaly rozhodnout, zda jeho podpis měl urazit zmíněného poddůstojníka, nebo schvalovat odmítání branné povinnosti, nebo obojí, nebo ani jedno ani druhé. Švejkův podpis policejního protokolu na vytečkované lince však tato zadní vrátka uzavírá a zdá se, že už nic nemůže zabránit tomu, aby byl Švejk konečně trestně stíhán. Ale kategorie podpisu není zdaleka tak neproblematická, jak se obecně předpokládá. Ve své polemice s Austinem Derrida přesvědčivě dokazuje, že „podpis, aby mohl plnit svoji funkci, tj. byl čitelný, musí mít opakovatelnou, iterativní, napodobitelnou formu; musí být oddělitelný od přítomného a jedinečného záměru jeho utváření“.^{40/} Jinak řečeno, dokud podpis zůstává znakem, nemůže být jeho spojení s tím, co zastupuje, zcela průhledné. Nejenom je činěn s rozličnými záměry, ale kvůli své písemné formě podpis rovněž vždy přesahuje bezprostřední kontext, v němž vzniká, a tak zatemňuje původní záměr s ním spojovaný. S touto námitkou na paměti se vrátíme k Haškově textu.

Při četbě Švejkova rozhovoru s policejním inspektorem nás zarazí naprostá nevhodnost chování dobrého vojáka. I společnosti založené na Platónových ideálech chápou soudní proces jako konfliktní situaci, v níž je jedinec vybízen k tomu, aby (v mezích zákona) předvedl svoji schopnost umět se bránit. A přesto Švejk dokáže nepředvídatelným způsobem obrátit zápas ve spolupráci, nebo přesněji řečeno, ve výslovné podřízení. Kdyby se Josef K. zachoval stejně, byl by *Proces* krátkým příběhem shrnujícím v jediné kapitole ranní zatčení a večerní popravu. A tak si Švejk, pro kterého je inspektor zřejmě tou nejvyšší autoritou, položí jen jedinou prostou otázku: Přiznat se, nebo se nepřiznat? A když je mu podáno pero, ochotně podepíše výpověď a ještě se nabídne, že pokud to inspektor uzná za vhodné, svůj podpis rád zopakuje na dalších doku-

mentech. Ale znamená snad Švejkův podpis pod přiznáním, že se hlásí ke zločinům jako velezrada, urážka Jeho Veličenstva a členů císařského domu, souhlas s vraždou arcivévody Ferdinanda nebo pobuřování (57), z nichž byl obviněn? Odpověď, jak román ukazuje, závisí zcela na kontextu. Inspektorovi na policejním ředitelství Švejk jasně potvrdí usvědčující materiál. Soudní rada u trestního soudu, jenž vidí podpis, „oddělený od přítomného a jedinečného záměru jeho utváření“, si už není tak jistý. Jedna z jeho prvních otázek je, zda Švejka nenutili k přiznání. Bezelstná odpověď ho zmate: „Ale kdepak, vašnosti. Já sám jsem se jich optal, jestli to mám podepsat, a když řekli, abych to podepsal, tak jsem je uposlechl. Přece se nebudu prát s nimi kvůli mému vlastnímu podpisu. Tím bych si rozhodně neposloužil. Pořádek musí bejt.“ (61) Podepsáním protokolu Švejk projeví úmysl, pokud tato kategorie ještě dává smysl, nikoli autorizovat dokument, ale chránit zákon a pořádek, jak říká. Avšak tímto činem se mu podaří zcela znemožnit právní proceduru. To opět Švejka sblížuje s Diónem – padělatelem měny. Neboť Švejk se rovněž dopustil podvrhu: padělání vlastního podpisu, který se tak stal právně bezcenným. A stejně jako Diónés, vyvázne i Švejk se zdravou kůží. Když ho soudní rada chvíli poslouchá, dospěje k závěru, že Švejk za svoje činy není zodpovědný z důvodu duševní nemoci, a tak místo ve vězení skončí v blázinci.

Slovní hříčka jako nástroj vyhýbání se právu představuje mou poslední analogii mezi Švejkem a řeckým kynikem. Když se ho soudní rada zeptá, aby si učinil názor o Švejkově duševním zdraví: „A nemíváte někdy občas nějaké záchvaty?“ Švejk odpoví: „To prosím nemám, jen jednou málem byl by mne zachvátil nějaký automobil na Karlově náměstí, ale to už je řadu let.“ (61-62) Toto je také poslední otázka. Pouze duševně nemocný může přijít s takovou slovní asociací, rozhodne soudní rada a předá Švejka soudním lékařům. A při pohledu nazpět není bez zajímavosti, že Švejk takový výsledek předvídal, když policejnímu inspektorovi řekl, že přiznání mu nemůže uškodit. Vskutku nemohlo!

Dosud jsem se snažil ukázat blízkou podobnost mezi postavou Švejka a jeho řeckého předchůdce Dióna. Dokazoval jsem, že věrnost principu soběstačnosti je hlavním taktickým manévrem kynického hrdiny, jenž mu umožňuje odolávat tlaku společnosti, usilující o jeho začlenění. Dále jsem zdůraznil, že kynická výzva

autoritě a řádu vychází z hravosti, která nevázaně zpochybňuje princip identity jako prosté totožnosti. Avšak na druhé straně jsem rovněž upozornil na to, že analogie mezi Dógenem a Švejkem není absolutní. Moderní společnost vysoce zdokonalila nástroje, jimiž nutí své občany ke spolupráci, a novodobý kynik se při cestě nepřátelským světem musí uchýlovat k rétorickým strategiím, bez nichž se jeho řečtí předchůdci mohli obejít. Tímto problémem se hodlám zabývat v závěrečné části této kapitoly.

J. P. Sternovo srovnání Haškova románu s *Hlavou 22* Josepha Hellera nadhazuje zajímavou otázku: „proč Pražský lingvistický kroužek, pověstný svým zájmem o všechny druhy neobvyklých literárních děl, zcela ignoroval [Švejka] (jako ignoroval díla Haškových pražských současníků Kafky a Rilkeho)?“^{41/} Podle mého názoru to bylo dáno celkovou vědeckou orientací této skupiny. Pražské strukturalisty především zajímaly gramatické aspekty jazyka (fonologické, morfologické či syntaktické), z jejichž perspektivy je Švejkovo verbální chování celkem bezpříznakové. Teprve v posledních letech lingvisté začali měnit teoretické prizma svého oboru a zaměřili se nejenom na gramatické formy jako takové, ale především na to, jak jsou užívány v reálné řečové situaci. „Jazykovědná pragmatika“ (*linguistics of use*), jak je toto odvětví často nazýváno, je velice rozvětvené, s mnoha vzájemně se doplňujícími obory, a některé z jeho analytických nástrojů již byly úspěšně použity pro rozbor literárních děl zmiňovaných Sternem.^{42/} Pro vysledování podobností a rozdílů mezi Dógenovým a Švejkovým užíváním jazyka budu vycházet z logického přístupu k rozhovoru, který razil britský filosof H. P. Grice.

Podle Griceho všechny jazykové výměny, jichž se lidé účastní, protože mají „do jisté míry společný účel nebo soubor účelů, nebo se alespoň ubírají vzájemně přijatelným směrem“, se řídí „principem spolupráce“ (PS): „Předneste svůj příspěvek do rozhovoru tak, jak je požadováno na dané úrovni, společným účelem nebo směrem jazykové výměny, již se účastníte.“^{43/} Aby PS platil, hovořící musí dodržovat čtyři základní konverzační maximy:

Kvantity (m. kvn.)

1. Učiňte váš příspěvek tak informativním, jak je požadováno (aktuálním účelem výměny).

2. *Nezatěžujte svůj příspěvek větším množstvím informací, než je požadováno.*

Kvality (m. kvl.)

1. *Neříkejte to, co považujete za nepravdivé.*
2. *Neříkejte to, co nemáte dostatečně podloženo.*

Relace (m. r.)

1. *Mluvte k věci.*

Modality (m. m.)

1. *Vyhněte se nejasným výrazům.*
2. *Vyhněte se nejednoznačnosti.*
3. *Buďte struční (vyhněte se zbytečné rozvláčnosti).*
4. *Buďte systematictí. (45-46)*

Grice nechce v žádném případě vyvolat dojem, že jeho „maximy úspěšné konverzace“ jsou vyčerpávající nebo všeobsažné. Jak připouští, v rozhovoru lze dodržovat i některé další maximy (estetické, sociální, morální), sloužící k dosažení specifického cíle, k němuž je hovor veden. Kromě toho zdaleka ne všechny druhy konverzace slouží k co nejefektivnějšímu toku informací, a proto připouští, že asi bude nutné počet maxim zvýšit, aby se vyhovělo nejrůznějším potřebám využití jazyka. Konečně ne každý případ nesplnění čtyř maxim znamená nutně opuštění PS. Grice uvádí čtyři způsoby, jimiž mluvčí může maximy nedodržovat.

1. *Může maximu tíše a nenápadně PORUŠOVAT; přičemž v některých případech bude zodpovědný za uvedení druhých v omyl.*
2. *Může se VYHNOUT působnosti jak maximy, tak PS; může říci, naznačit, nebo dát jasně najevo, že není ochoten spolupracovat tak, jak to maxima vyžaduje.*
3. *Může se dostat do STŘETU: Nemusí být např. schopen splnit první zásadu – maximu kvantity (poskytuj jen tolik informací, kolik je požadováno), aniž by porušil druhou zásadu – maximu kvality (měj dostatečně podloženo to, co říkáš).*
4. *Může maximu PŘEHLÍŽET, tj. ZJEVNĚ ji neplnit. Za předpokladu, že mluvčí je schopen maximu splnit, aniž poruší jinou maximu (kvůli střetu), nevyhýbá se jí, ani se nepokouší vzhledem ke zjevnosti svého počínání uvést*

v omyl, potýká se posluchač s menším problémem: jak může být to, co mluvčí skutečně říká, slučitelné s předpokladem, že dodržuje obecné PS? Tato situace zpravidla vyvolává konverzační implikaci; vzniká-li implikatura tímto způsobem, říkáme, že maxima je VYUŽITA. (49-50)

Domnívám se, že s ohledem na PS existuje důležitý rozdíl mezi prvními a posledními dvěma způsoby nedodržování maxim. Zatímco porušování se zříká PS nenápadně, vyhýbání tak činí zjevně. Střetávání a přehlížení vede naproti tomu k zachování PS. Neschopnost řečníka splnit jednu maximu je způsobena jeho lpěním na maximě jiné. Přehlížení maximy podle Griceho vůbec neznamena ukončení komunikace, nýbrž její pokračování jinými prostředky. Ve sdělení, jež se řečník pokouší posluchačům předat, není důležité to, co výpověď říká, ale to, co naznačuje. Ironie podle Griceho je toho typickým příkladem. Jestliže A sděluje o svém bližním X, jenž se dopustil nějakého podlého činu, posluchačům obeznámeným s touto skutečností, že „X je skvělý přítel“, budou se posluchači domýšlet, že „A se pokouší sdělit jiný úsudek, než který zdánlivě předkládá. To však musí být takový úsudek, jenž s ním očividně souvisí; nejočividněji s ním související úsudek je popřením toho, co se zdánlivě předkládá“. (53) A čtenáři zběhlí v rétorice rozpoznají ve slovech A řečnickou figuru *litotes*, která vyjadřuje negativní prostřednictvím kladného a naopak.

Griceovský model konverzace vychází z racionalistického a teleologického názoru na lidské chování. Ostatně autor to otevřeně přiznává: „Byl bych rád, kdybych mohl ukázat, že dodržování PS a maxim je rozumné (racionální) podle následujících zásad: že každý, komu jde o cíle, jež jsou pro konverzaci/komunikaci zásadní (např. šíření a přijímání informací, ovlivňování druhých a druhými), musí za příznivých okolností projevit zájem na účasti v rozhovoru, jenž bude užitečný pouze za předpokladu, že bude veden v obecném souladu s PS a s maximami.“ (49) Celkový obraz se však rozostří, když rozmlouvající vstoupí do mluvní situace se záměry, které nejsou tak konstruktivní nebo přímé jako ty, které uvádí Grice. Vezměme si například ironii, kterou tento filosof analyzuje jako syntaktický tropus, jako využití konverzační maximy. Jak však dovozovali jiní myslitelé – a ne zcela nepřesvědčivě –, ironie není jen řečnickou figurou, ale specifickým, radikálně skeptickým

postojem ke světu. Toto je samozřejmě Kierkegaardovo tvrzení z jeho disertace o Sókratovi. Ale s jakým cílem vstupují do rozhovoru skeptikové a může vůbec být dodržování PS a konverzačních maxim prospěšné jejich promluvě?

Na tuto otázku se snaží odpovědět ve svém podnětném eseji *Ironie jako tropus a ironie jako rozprava* (se stálým zřetelem na Griceho) David Holdcroft. Vychází přitom z Kierkegaardova tvrzení o čiré negativitě sókratovské dialektiky, která zpravidla zpochybňuje veškeré argumenty protiřečníků, aniž by nabízela jakékoli vlastní stanovisko. Holdcroft srovnává Griceho koncepci ironie jako *litotes* s jejím podvratným sókratovským pojetím: „Má-li zvolit mezi P a ‚non P‘, náš ironik odmítá obě z možností a spokojuje se s upozorňováním na nedostatky tvrzení svého oponenta ve prospěch P.“^{44/} Přitom Sókratés příležitostně využívá některou z konverzačních maxim, ale to podle Holdcrofta jeho rozpravu zdaleka nečiní ironickou. Sókratovská ironie je založena na rozporu mezi zjevným plněním maxim a skrytým porušováním obecného PS, jakožto možnosti smysluplného a vzájemně prospěšného výsledku rozhovoru. „Ale protože nepřiznané nerespektování ducha PS,“ dovozuje Holdcroft, „může být spojeno s přísným dodržováním maxim, které upravují vzájemné vztahy následných příspěvků – protože destruktivní dotazování je jednou z nejnebezpečnějších ironikových zbraní –, je nedodržování ducha PS jen velice těžce zjiřitelné. Proto může být tento typ ironie zároveň podvratný, destruktivní i rozhořčující.“ (511)

Význam Holdcroftovy analýzy pro má tvrzení je zřejmý. Domnívám se, že kynikové zradikalizovali sókratovský skepticismus tím, že ho zbavili jeho uhlazeného povrchu. Tito stoupenci soutěživé zdatnosti a ctnosti – *arété* – neměli důvod skrývat averzi vůči jakýmkoli výměnám vedeným v duchu spolupráce (ať už jazykovým či mimojazykovým). Je dokonce sporné, zda duchaplná *apofthegmata* a *chrie* našeho filosofa-psy vůbec splňují podmínky rozhovoru. Jsou to cílené poznámky, vystřelované ze zálohy, obvykle nepřilíš příjemné pro ty, komu byly určeny. A to, že Diónenés „chválil ty, kteří se hodljají oženit a neožení se, ty, kteří se hodljají vydat na cestu lodí a neodplují, ty, kteří se hodljají věnovat správě obce a obec nespravují...“ (D.L. 231), není než antiracionalistickou oslavou hravého, zjevně bezcílného chování. Protože si kynikové nemusí lámat hlavu s dodržováním PS, mohou konverzační maxi-

my libovolně porušovat. Ale při důkladnějším zkoumání Dógenova portrétu v podání Dógena Laertia objevíme jistý výběr i v tomto ohledu, který, jak ukázu později, odlišuje Švejka od kyniků. Vzhledem k jeho pozoruhodné schopnosti „dát najevo své opovržením vůči ostatním lidem“ (D.L. 230) nepřekvapí, že se Dógenés neobtěžoval porušovat maximy tiše a nenápadně. V jeho promluvách rovněž nedochází ani ke střetu maxim, protože to by nutně znamenalo, že na jedné z nich lpí. Proto jsou vyhýbání a přehlížení dvěma základními důvody, proč Dógenovy promluvy lze považovat z griecoovské perspektivy za neúspěšné.

Z toho, jak Dógenés maximy využívá, vznikají však implikatury zvláštního druhu. Vzpomeňme si jen na historku o jeho setkání s Alexandrem Velikým, jenž (s velkorysostí tak vzácnou mezi moderními politiky) Dógena vyzval, aby ho požádal o libovolné dobrodiní. Odpověď „Odstup mi ze slunce!“ přehlízí maximu relace, protože se vládcovy nabídky vlastně netýká. Vyjadřuje však filosofovo přání vyhnout se nejenom rozhovoru, ale i mocenské struktuře reprezentované Alexandrem. Jednoduchá odpověď jako „Nech mě být, nestojím o tebe ani o tvé dobrodiní,“ by určitě byla mnohem případnější, ale sotva by dosáhla stejné proslulosti. Tento příklad přehlížení, které maskuje skutečné vyhnutí se PS, není vůbec ojedinělý. Ve skutečnosti většina takových konverzačních implikatur představuje pouze nepřímé výpady buď proti určitým jednotlivcům, nebo proti Athéňanům jako skupině. A jejich funkce je dvojí. Za první staví Dógenovy současníky do role méněcenných blbců; za druhé svým břitkým vtípem a slovní jiskrou dělají z našeho kynika obra mezi trpaslíky. Jedna slavná chrie opakovaná v *Životech* v několika variantách skvěle zachycuje tuto diskurzivní strategii: „Ve dne [Dógenés] ve dne chodil po městě s rozžatou svítilnou, říká: ‚Hledám člověka.‘“ (D.L. 235)^{45/} Že tento výrok nesplňuje maximu kvality, netřeba říkat. Jeho implikatura je však naprosto zřejmá z Platónovy poznámky: „Kolik nadutosti projevuješ, Dógene, když si myslíš, že nejsi nadutý.“ (D.L. 230)

Avšak zpět k Haškovu románu. Je zřejmé, že Švejkovo verbální chování je mnohem složitější, a tudíž obtížněji analyzovatelné než chování jeho řeckého předchůdce. Bez hlubší analýzy předesílám, že dobrý voják se téměř nikdy maximě nevyhýbá. Jediný příklad takového porušení, který jsem zaznamenal, je Švejkova neochota poskytnout usvědčující důkaz proti poručíku Lukášovi u divizij-

ního soudu: „Obžalovaný Švejk odepřel napsat diktované věty, provážeje to tvrzením, že zapomněl přes noc psát.“ (377) Případy střetu jsou v textu hojnější, ale zdá se, že v nich jde o něco více než o prostý problém dodržování jedné konverzační maximy na úkor jiné. Závěr již uvedené epizody s ruskou uniformou tento případ dokládá. Když ze štábu brigády přijde telegram potvrzující jeho rakousko-uherskou příslušnost, je Švejk vojenským soudem vyzván, aby vysvětlil své chování:

Když se ho potom major zeptal, proč to již neřekl při výslechu před soudem [že si oblékl nepřátelskou uniformu jenom ze zvědavosti], Švejk odpověděl, že se ho vlastně na to nikdo neptal, jak se dostal do ruské uniformy, ale že všechny otázky byly: „Přiznáváte se, že jste se dobrovolně a beze všeho nátlaku oblékl do uniformy nepřítele?“ Poněvadž to byla pravda, že nemohl nic jiného říct: „Ovšem – ano, zajisté – tak jest – beze sporu.“ Proto také přece odmítl s rozhořčením nařčení, které padlo u soudu, že zradil císaře pána.

„Ten muž je naprostý idiot,“ řekl generál k majorovi. (681)

Švejkovy odpovědi u soudu porušují maximu relace, protože ta se střetává s maximou kvantity („Nezatěžujte svůj příspěvek větším množstvím informací, než je požadováno“), kterou dodržuje. Ale je to rozumné chování? Generálova poznámka k majorovi naznačuje, že nikoli. Přesto, je-li Švejk duševně nesvéprávný, neměli bychom snad mluvit o střetu maxim v jeho promluvě, ale o jeho neschopnosti uvědomit si, co je pro soud důležité. To je moment, na který kdysi upozornila Mary Louise Prattová, když tvrdila, že pro potřeby literární analýzy Gricceho čtyři typy nedodržování konverzačních maxim nepostačují; navrhla přidat pátý, který nazvala „nezáměrná chyba“.^{46/} Ale kamenem úrazu je, že z Haškova textu vůbec nevyčteme, je-li imbecilita dobrého vojáka skutečná, nebo hraná.^{47/} Čtenáři jsou na tom stejně jako lékaři z Grünsteinovy komise, z nichž „polovina tvrdila, že je Švejk: ‚ein blöder Kerl‘, kdežto druhá, že je lotr, který si chce z vojny dělat legraci.“ (104) Řečeno jinak, ani oni ani my nejsme schopni postihnout, zdali Švejkovo neplnění konverzačních maxim je nezáměrnou chybou nebo jejich nenápadným porušením se záměrem uvést v omyl.

Následující dva příklady vymezují podle mého soudu mantinely,

mezi nimiž se Švejkovo porušování konverzačních maxim odehrává: nevědomost a klamání. První vyjde najevo při psychiatrickém vyšetření dobrého vojáka, které sestává z řady otázek: „Neznáte největší hloubku v Tichém oceáně?“ táže se jeden z psychiatrů. „To, prosím neznám,“ zněla odpověď, „ale myslím, že rozhodně bude větší než pod vyšehradskou skalou na Vltavě.“ (64) Zdravý rozum napovídá, že se nejspíše jedná o mezeru ve Švejkově vzdělání, ale jako „obmyslný“ literární kritik v ní nemohu nevidět rafinované porušování maximy kvantity – nahrazení kvantitativního pojmu komparativní hodnotou. Druhý příkladem je Švejkova poznámka o poručíku Dubovi po jednom z jejich nesčetných střetů: „Poručík Dub odcházel bruče: ‚U Filipi se sejdem.‘ ‚Co že ti říkal?‘ obrátil se k Švejkovi Jurajda. ‚Ale dali jsme si schůzku někde u Filipy. Voni tihle vznešení páni bejvají obyčejně buzeranti.“ (535) Ačkoli je docela možné, že Švejk neznal římské dějiny, jeho „chyba“ byla pohříchu zvláštní. Neschopnost tlumočit správně smysl Dubovy poznámky vypadá spíš jako rafinované porušení maximy kvality („Neříkejte to, co považujete za nesprávné“), motivované snahou učinit z Duba homosexuála, než jako bezděčný omyl.

Pokud jde o přehlížení, je to samozřejmě nejčastější způsob porušování maxim ve Švejkově jazyce. Obrovské množství takovýchto nedorozumění a dlouhá řada implikatur, které vyvolávají, mi prostě nedovoluje se blíže zabývat jejich rozborem. Proto se zde omezím na dva obecnější postřehy. Za prvé: ačkoli dobrý voják při několika příležitostech využívá maxim k nepřímé urážce nebo hrozbě, není to pro něj příliš typické; to ho jasně odlišuje od mnohem agresivnějšího Díogena. Za druhé, některé konverzační implikatury, které Švejkovy promluvy vyvolávají, zřejmě překračují individuální obzor této postavy. Dosud jsem se zabýval dobrým vojákem jen jako izolovanou postavou, ne jako součástí širší románové struktury. Ale bylo by naivní nevidět, že některé ze Švejkových promluv vyjadřují i názory vypravěče. Vyvolávání implikatur je jednou z takových břichomluveckých technik. Uvedu jen jeden příklad. Když se Švejk loučí se svým přítelem sapérem Vodičkou, naléhá, aby ho po válce vyhledal v jeho oblíbené hospodě „U kalicha“. „Tedy po válce, v šest hodin večer!“ křičel zezdola Vodička. „Přijď raději vo půl sedmý, kdybych se někde vopozdil,“ odpovídal Švejk. Potom se ozval ještě, již z velké dálky, Vodička: „V šest hodin nemů-

žeš přijít?“ „Tak přijdu tedy v šest,“ slyšel Vodička odpověď vzdalujícího se kamaráda.“ (393) Nesmyslnost těchto přepečlivých plánů ve spojení s významem slova „válka“ je nabíledni. Vodička a Švejk zjevně nedodržují maximu kvality, neboť žádný z nich si samozřejmě nemůže být jist, že bude „U kalicha“ přesně v šest hodin večer po válce. Přesto se mi zdá, že účastníci rozhovoru nevyužívají přehlížení maximy; toto porušení spíše naznačuje vypravěčův postoj k válce, kterou pomocí tohoto jazykového postupu Hašek zbavuje jakéhokoli metafyzického obsahu a redukuje ji na rutinní společenskou událost s omezeným trváním (jako fotbalový zápas), po jejímž skončení se diváci odeberou do své oblíbené hospody na pivo a na kus řeči.

Švejk často používá ještě jednu diskurzivní strategii, která nenápadně narušuje obvyklé vztahy mezi účastníky konverzace: vyprávění historek. Podle Prattové má vypravěč obrovskou výhodu vůči svým posluchačům, protože je schopen na prakticky neomezenou dobu si podržet slovo. „Povolíme-li někomu, aby nám něco vyprávěl /.../ vzdáváme se tím našeho práva ujmout se slova dříve, než se ho (epickou kodou) rozhodne sám vzdát. Snad více než jakýkoli jiný mluvní akt,“ pokračuje Prattová, „je jednou již započaté vyprávění imunní vůči kontrole ostatních účastníků rozhovoru.“ (103-104)

Dříve jsem se zmínil, že Švejkovy historky plní v knize několik funkcí; podržení si slova je rozhodně jednou z nich. A vyprávění historek je zřejmě nejúčinnější zbraní dobrého vojáka k přerušení toku informací a rozkazů, který se na něj valí. Povšimněme si, nejprve, že jeho pohnutky k vyprávění bývají zpravidla docela slabé („to mi připomíná, že...“, „jak jeden můj přítel říkával...“, „v jedné vesnici za Pelhřimovem byl nějaký učitel Marek...“). Za druhé, některé z jeho historek nestojí ani za vyprávění, neboť pro posluchače nejsou nikterak zajímavé, a Švejk je vypráví jen kvůli tomu, aby si podržel slovo. Často mají stejnou funkci, jako tato slovní výměna s Dubem: „Zůstali sami stát proti sobě a poručík Dub přemýšlel, co má říct strašného. Švejk ho však předešel: „Poslušně hlásím, pane lajtnant, kdyby nám aspoň tohle počasí vydrželo. Ve dne není moc horko a noci jsou taky docela příjemný, takže je to nejpráhodnější doba k válčení.““ (579) V nejkrajnějším případě jsou Švejkovy historky schopny způsobit újmu na zdraví nepřátelsky naladěnému posluchači. Příkladem je historka o zapo-

mětlivém strojuvůdci z Peček, která je tak zamotaná a zdlouhavá, že se ubohý šikovatel Nasáklo, nedobrovolně upoután příběhem, nakonec zhroutí. Čtenář se musí sám rozhodnout, byl-li příčinou „úžeh sluneční, nebo akutní zánět mozkových blan“. (540)

Z griceovského hlediska Švejkovy příběhy jasně porušují veškeré maximy s výjimkou maximy kvality, která zde neplatí (historka může být smyšlená). Ale, podotýkám znovu, toto porušování příznačným způsobem postihuje obecně PS. Je to pravý opak vyhýbání se působnosti maximy nebo PS, tj. ukončení rozhovoru jednostranným uzavřením kanálu. Logorea dosahuje stejného cíle opačným prostředkem: jeho jednostranným zahlcením. A zatímco takové radikální „nevyhýbání“ je ve svém účinku podobné vyhýbání, liší se od něho tím, že zdánlivě nepřerušuje kontakt mezi účastníky rozhovoru. Vášnivý vypravěč příběhů je zřejmě nejvyšší měrou zaujat slovní výměnou – udržuje nit hovoru a obrací se na posluchače – ačkoli paradoxně právě tento projev jeho vášně skutečnou výměnu znemožňuje. A zdání spolupráce je v případě Švejka umocněno jeho starostí o posluchače: „Nebylo to snad příliš dlouhé, pane obrlajtnant?“ (552), táže se poručíka Lukáše, když dokončí historku přesahující dvě tištěné stránky.

Díogenovo a Švejkovo používání jazyka odhaluje významný rozdíl mezi těmito dvěma kynickými hrdiny. Zatímco ani jeden z nich ve svých promluvách nezachovává PS, oba ho porušují různým způsobem: Díogenés zjevným vyhýbáním se konverzačním maximám (a PS), Švejk skrytým porušováním maxim, čímž v účastnících rozmluvy nezřídka probouzí pochybnosti, zda zjevný omyl není spíš projevem duševní poruchy než důkazem Švejkovy neochoty účastnit se smysluplného rozhovoru. Tento dojem je ještě posilován uctivým až podlézavým chováním dobrého vojáka, jeho zvykem užívat ve styku s vojenskými nadřízenými frázi „poslušně hlásím, pane,“ a jeho přátelským klidným výrazem („láskyplné modré oči“, „pohled čistého a nevinného jehňátka“). Toto všechno signalizuje Švejkovu dobrou vůli ke spolupráci, která se ale jakousi podivnou souhrou okolností, vymykající se zřejmě jeho kontrole, vždycky nějak zvrtné a neuskuteční.

Švejkovo nutkavé vypravěčství přidává tomuto chaosu ještě další rozměr. Znemožňuje komunikaci komunikací: slova se stávají ochranným štítem proti cizím, nepřátelským slovům. Výslovné odmítnutí verbálně komunikovat s mocnými tohoto světa by bylo

pro Švejka samozřejmě sebezničující. Ale strategie Švejkovy promluvy – formální stvrzení PS, zastírající faktické porušování příslušných maxim – je zřejmě odzbrojuje. Proto dobrý voják proplovává se zdravou kůží všemi nástrahami, jež mu společnost klade do cesty. Zda za tím stojí nezasloužené štěstí užvaněného idiota, nebo brilantní strategický plán chladně uvažující mysli, se čtenář nikdy nedozví. Ale, což je pro Švejka ještě důležitější, nepřijdou na to ani příslušné úřady: *conditio sine qua non* jeho přežití.

V první části této kapitoly jsem uvedl několik politických výkladů Haškova *Švejka* a upozornil jsem na jejich protikladnost. To však nikterak neznamená, že bych chtěl zpochybňovat jejich hodnotu. Jak jsem již zdůraznil v úvodní kapitole, takové interpretace jsou ve své podstatě vždy jen dílčí, protože text vykládají ve zcela specifickém kontextu. Co však odlišuje *Osudy dobrého vojáka Švejka* od ostatních děl české literatury, je jak intenzita jejich politického působení, tak i dlouhodobost tohoto působení, tj. schopnost knihy být aktuální pro celou paletu společenských systémů.

Pro vysvětlení této zvláštnosti Haškova textu je třeba si především povšimnout jeho nesouvislého, epizodického uspořádání, pro politickou interpretaci velice lákavého. Je krajně jednoduché vypůjčit si z knihy nějaký detail nebo větu a použít je v dané situaci. A vzhledem k celkové nejednoznačnosti *Švejka* nepřekvapí, že je tato kniha využívána ke spoustě rozdílných, často protikladných účelů. Ale je zde ještě další rys Haškova románu, který mu zaručuje jeho výjimečné postavení v moderním českém písemnictví: jeho zapamatovatelnost. V autorově vlasti se tento text stal moderním *eposem* (v původním pojetí tohoto žánru – *ta epe*, skladba určená pro ústní podání).^{48/} Hodně Čechů zná nazpaměť celé pasáže a s chutí je citují ve vhodných okamžicích. Právě tato „epická“ kvalita učinila ze Švejka v jeho domovině symbolickou postavu – nepřehlédnutelný *locus communis*, obtížený mnoha kulturními hodnotami.

Avšak při posuzování společenské role tohoto románu se nesmí zapomenout ani na jeho tematický aspekt. Pojednává totiž o události, jejíž význam pro moderní evropskou civilizaci lze stěží přeceňnit. Podle Patočky první světová válka určila celkový charakter 20. století: „...že se proměna světa v laboratoř, která aktualizuje miliardy let akumulované konzervy energie musí dít válečně, uká-

zala právě tato válka. Znamenala proto definitivní průlom toho pochopení jsoucna, které započalo v 17. věku vznikem mechanické přírodovědy, a odstraněním všech těch „konvencí“, které se tomuto uvolňování síly kladly v cestu – přehodnocení všech hodnot ve znamení síly.“^{49/} Novost této války tkví, tvrdí Patočka, v jejím *totálním* charakteru. Jestliže se v 19. století dalo ještě rozlišovat mezi válkou a mírem (prostorově i časově), 20. století toto pohodlné rozdělení zrušilo. Aby stát zajistil v době válečného konfliktu co nejefektivnější využití všech svých omezených zdrojů (podle modelu průmyslové výroby), proměnil se v obrovské monofunkční ústrojí, postavené k jedinému účelu: zničit nepřítele. Do válečného úsilí bylo zapřaženo veškeré obyvatelstvo, přičemž civilní výroba všech produktů potřebných k úspěšnému vedení války se pro strategy stala stejně důležitou jako samotné válčení. A to z druhé strany ospravedlňovalo pohlížet na civilní obyvatelstvo jako na legitimní válečný cíl.

Na evropských bojištích bylo vojenské nepřátelství ukončeno v roce 1918, ne však válka, tvrdí Patočka. Traumata předchozích čtyř let dala vzniknout grandiózním politickým projektům, podle nichž měla být společnost uspořádána tak, aby se v budoucnu předešlo všem konfliktům. Přesto byl tento „boj za mír“, jak již sám pojem naznačuje, naplněn tímž válečným duchem jako jev, který hodlal vymýtit, vůlí zničit nepřítele míru všemi prostředky a za každou cenu. Pro dvacáté století dva velké evropské experimenty s totalitarismem podávají živé svědectví o této mentalitě. Neměli bychom zapomínat, že to byl jejich striktní požadavek okamžitě ukončit válku, který v Rusku v roce 1917 bolševikům získal mnoho stoupenců. A nejinak tomu bylo s nacistickým voláním po „spravedlivém míru“ (jenž by odčinil versailleský „diktát“) ve dvacátých letech. Sociální inženýrství, které se v Evropě rozšířilo po první světové válce, se zjevně inspirovalo novým řízením vojenských záležitostí. Státy začaly být pojímány jako bašty jednotného, nezpochybnitelného, apodiktického světového názoru a organizovány tak, aby uspěly v soutěži s jinými státy a ideologiemi. To mělo za následek například přísně hierarchickou vládní strukturu s rozbujelelou byrokracií, jež předává příkazy vedení masám, povinnou věrnost režimu vynucovanou silným represivním aparátem, černobílé rozdělení světa na spojence a nepřítele a degradaci občanů na pouhý materiál k dosažení strategických cílů státu.

Románové univerzum Haškova textu, které za svůj vznik vděčí autorově účasti ve světové válce a (podle Kosíka) i v komunistické revoluci, obsahuje ve více či méně nehotové formě všechny etatis-tické tendence, které se plně rozvinuly ve 20. století.^{50/} A věhlas jeho protagonisty, úspěšně vzdorujícího vtažení do státního systému, rostl úměrně s tím, jak se v českém politickém životě prosazovaly totalitní tendence. V roce Haškovy smrti se ještě popularita jeho románu připisovala na vrub oblouznění jednoho pokolení. „Po deseti letech,“ napsali v roce 1923 dva soudní odhadci zjišťující peněžní hodnotu *Švejka*, „bude nové generaci obsah spisu nejasný a sotva se najdou čtenáři pro toto dílo.“^{51/} Samozřejmě se zmýlili, ale ač se čtenářská obec románu v příštích desetiletích nezmenšila, jeho politická funkce ve třicátých letech byla výrazně jiná než o nějakých deset let později. Zatímco demokratická atmosféra první republiky vyvolala několik diskusí o rizicích a výhodách *Švejka* jako potenciálního vzoru, německá okupace, podle jednoho pozorovatele, ho z něj přímo vytvořila. „Sloveso ‚švejkovat‘ se objevuje teprve na přelomu dvacátých a třicátých let jako výraz vojenské hantýrky,“ tvrdí Josef Jedlička, „to ještě nejspíš jako nadávka v ústech oficírů a frajtrů. V civilu se začíná švejkovat až za Protektorátu a teprve na jeho sklonku se švejkování a švejkárna stávají uvědomělým postojem. Tehdy se také švejkování přenáší jako technika boje ‚študáků a kantorů‘ a švejkovství jako možná interpretace skutečnosti se dostává do obzoru mladých lidí.“^{52/} Konečně se studenti naučili ve škole něco praktického! Po vítězství socialismu *à la Russe* v roce 1948 mohli tento *Švejkem* inspirovaný výklad skutečnosti úspěšně využít. Ale nyní, v paradoxním zvratu, se Hašek stal oficiálně uznávaným autorem navzdory očividnému faktu, že hravá nevázanost jeho hrdiny zrovna dvakrát neladila se smrtelnou vážností oné porevoluční doby. Obrázky *Švejka*, které visely ve všech pražských hospodách v padesátých a šedesátých letech spolu s nápisem „To chce klid!“, byly nepochybně lidovou odpovědí na všudypřítomné plakáty komunistické propagandy, vyzývající obyvatelstvo k hrdinským činům všeho druhu. A bylo to právě v krátkém období tání v polovině šedesátých let, kdy čeští intelektuálové, jako např. Kosík, formulovali svoje pozitivní politické interpretace *Švejka*.

Ve světě ovládaném mocí je *Švejk* outsiderem, předmětem manipulace a nátlaku jemu nepřátelských společenských sil, trva-

le ohrožujících samotnou jeho existenci. Přesto, navzdory svým mizivým šancím, proplová vším nebezpečím bez nejmenší úhony. Švejkova mytická neporazitelnost z něho činí moderního „epického hrdinu“, s nímž se jeho krajané ztotožňují a o jehož dobrodružstvích si vyprávějí v zakouřených hospodách, protože pro ně to je „moderní svatý Jiří, hrdina ságy triumfu jedné hlavy nad hydrou Vrchnosti, Režimu, Systému – Rozum přestrojený za Slabomyslnost v boji proti Absurdnu, vydávajícímu se za Moudrost a Důstojnost – smysl Nesmyslu proti nesmyslu Smyslu.“^{53/} A i když se Švejkův čin vedle husarských kousků antických hrdinů – přežití dosažené jen vlastním přičiněním, bez jakýchkoli trapných kompromisů s mocipány – může nezasvěcenci jevit jako nicotný, historická zkušenost malého národa (sevřeného Němcem i Ruskem) napovídá českému čtenáři, že se patrně jedná o absolutní zázrak.

Poznámky:

- 1) Karel Kosík, „Hašek a Kafka neboli groteskní svět“, *Plamen* č. 6 (1983), str. 96; též in Karel Kosík, *Století Markéty Samsové*, Praha 1995, str. 121-131.
- 2) „Revizionismus“, in *Malý encyklopedický slovník*, Praha 1972, str. 1000.
- 3) O Haškově skvělé pověsti v Mongolsku viz *Times Literary Supplement*, dopis Owena Lattimorea ze 14. dubna 1978, str. 417; popř. rozhovor Františka Cingera s Lodonem Tüdevem, „Nemám důvod měnit své názory“, *Rudé právo*, 21. ledna 1989, str. 5. V dopise z Irkutska ze 17. září 1920 Hašek píše, že mezi jeho povinnosti v Rudé armádě patřilo i redigování trojích novin, včetně jedné mongolských (otištěn in Zdena Ančík, *O životě Jaroslava Haška*, Praha 1953, str. 83-85). Je velice pravděpodobné, že se Hašek se Suchbátarem setkal právě v této funkci.
- 4) Max Brod, „Zwei Prager Volkstypen: Szenen von E. E. Kisch und J. Hašek im ‚Kleinen Theater Adria‘“, *Prager Abendblatt*, 7. 11. 1921, str. 6; René Wellek, „Twenty Years of Czech Literature: 1918-1938“, in *Essays on Czech Literature*, Haag 1963, str. 41.
- 5) Ivan Olbracht, „Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války“, *Rudé právo*, 15. 11. 1921, str. 3-4.
- 6) Jaroslav Hašek, *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, ed. Z. Ančík a kol., Praha, 1954, str. 234. Další odkazy viz uvnitř textu.

- 7) *Slovník spisovného jazyka českého*, ed. B. Havránek a kol., sv. 3, Praha 1966, str. 747; (2. vyd. Praha 1989).
- 8) Slova *psina* a *psinařství*, jimiž Dyk charakterizuje Švejkovo chování, odvozena z podstatného jména *pes*, představují zvláštní sémantický kalk, jenž spojuje konotaci legrace s konotací nízkosti a nestoudnosti. Právě tento Dykův esej mě upozornil na podobnost mezi Švejkem a řeckými kyniky, kterou se zabývám níže v této kapitole.
- 9) Viktor Dyk, „Hrdina Švejk“, *Národní listy*, 15. 4. 1928, str. 1-2.
- 10) Emanuel Moravec, „Chvilé vyvrála do zoufalé osudovosti,“ in *V hodině dvanácté: Soubor projevů státního presidenta a členů vlády Protektorátu Čechy a Morava po 27. květnu 1942*, ed. V. Fiala, Praha 1942, str. 37.
- 11) Peter Hrubý, *Daydreams and Nightmares: Czech Communist and Ex-Communist Literature, 1917-1987*, New York 1990, str. 146.
- 12) Julius Fučík, „Válka se Švejkem“, in *Stati o literatuře (Dílo Julia Fučíka, sv. 6)*, 1. vyd., Praha 1951, str. 122-123.
- 13) *Pervyj vsesojuznyj sjezd sovetskich pisatel'ej 1934: Stenografičeskij otčet*, Moskva 1934, str. 349, 320 a 363.
- 14) Protichůdné názory v tomto sporu viz např. in Ferdinand Kahánek, „Od Švejka zpět k Žižkovi“, *Venkov*, 27. 10. 1935, str. 3-4; Marie Bergmanová, „Kolem návštěvy sovětských žurnalistů“, *Haló noviny*, 27. 10. 1935, str. 3. Obrat ve smýšlení Moskvy o Švejkovi měl odezvu též mimo Československo. Arthur Koestler ve svých pamětech vzpomíná, že v létě 1935 „napsal asi polovinu satirického románu *The Good Soldier Schweik Goes to War Again /.../* Byl objednan Willy Münzenbergem, [hlavním propagandistou Kominterny na Západě] */.../* ale strana ho zakázala kvůli jeho ‚pacifistickým omylům‘.“ (*The Invisible Writing: An Autobiography by Arthur Koestler*, New York 1954, str. 283.)
- 15) Julius Fučík, „Čehona a Švejk, dva typy z české literatury i života“, in *Milujeme svůj národ: Poslední články a úvahy (Dílo Julia Fučíka, sv. 3)*, 4. vyd., Praha 1951, str. 110-111.
- 16) Zdena Ančík, *O životě Jaroslava Haška*, Praha 1953, str. 107.
- 17) Howard Fast, *Literature and Reality*, New York 1950, str. 9.
- 18) Eduard Goldstücker, „O Franzi Kafkovi z pražské perspektivy 1963“, in *Franz Kafka: Liblická konference 1963*, ed. E. Goldstücker a kol., Praha 1963, s. 23.
- 19) Citováno Wernerem Mittenzweiem in „Brecht a Kafka“, in *Franz Kafka: Liblická konference 1963*, str. 118.
- 20) Roger Garaudy, „Kafka, moderní umění a my“, in *Franz Kafka: Liblická konference 1963*, str. 201.
- 21) Ernst Fischer, „Kafkovská konference“, in *Franz Kafka: Liblická konference 1963*, str. 151.

- 22) Alfred Kurella, „Jaro, vlaštovky a Franz Kafka“, *Literární noviny*, 5. 10. 1963, str. 8.
- 23) Citováno in Eduard Goldstücker, „Ten Years after the Kafka Symposium in Liblice“, *European Judaism* č. 2, 1974, str. 24.
- 24) Karel Kosík je výmluvně nejmenovaný „slavný český filosof“, s nímž se Kundera jednoho rána na počátku sedmdesátých let procházel pražskými ulicemi, poté co StB zabavila Kosíkovi jedinou existující kopii jeho rukopisu – plod desetileté vědecké práce. Nepřekvapí, že „Dichter und Denker“ se ubírali po cestě těchto dvou Josefů (z Pražského hradu na Staré Město), avšak jakoby z náhlé potřeby tradici překonat těsně před Karlovým mostem odbočili doleva a přešli Vltavu po Mánesově mostě (Milan Kundera, „A Kidnapped West or Culture Bows Out“, *Granta* č. 11, 1984, str. 114).
- 25) Milan Kundera, „Notes Inspired by ‚The Sleepwalkers‘“, in *The Art of the Novel*, přel. L. Asher, New York 1986, str. 48-49. Další paralelu mezi Kafkou a Haškem viz např. in Kundera, „The Czech Wager“, *New York Review of Books*, 22. 1. 1981, str. 21.
- 26) Milan Kundera, „Somewhere Behind“, in *The Art of the Novel*, str. 102.
- 27) Franz Kafka, *Proces*, přel. Dagmar a Pavel Eisnerovi, Praha 1965, str. 226. Další odkazy viz uvnitř textu.
- 28) Donald R. Dudley, *A History of Cynicism from Diogenes to the Sixth Century A.D.*, London 1937, str. 29.
- 29) Dobrý přehled Bachtinových a Fryeových teorií viz in H. K. Riikonen, *Menippean Satire as a Literary Genre: With Special Reference to Seneca's Apocolocyntosis*, Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanorum Litterarum, č. 83, 1987.
- 30) Viz např. Heinrich Niehues-Pröbsting, *Der Kynismus des Diogenes und der Begriff des Zynismus*, München 1979, str. 195-243; Peter Sloterdijk, *Critique of Cynical Reason*, přel. M. Eldred, Minneapolis 1987, str. 155-195.
- 31) Díogenés Laertios, *Životy, názory a výroky proslulých filosofů*, přel. Antonín Kolář, 2. vyd., Pelhřimov 1995. Zmínky o Díogenově zločinu zde znějí různě: „Dokonce i on sám říká o sobě v *Pordalovi*, že padělal peníze“ (VI, 20); „...a když bůh projevil souhlas se změnou obecního pořádku, neporozuměv tomu, padělal mince“ (VI, 20) [v českém vydání je k tomuto výroku připojena následující poznámka: „Výraz ‚politikon nomisma‘ může znamenat totiž ‚obecní pořádek‘ i ‚obecní mince‘“ (1995, str. 229)]. Další odkazy viz uvnitř textu.
- 32) Jiným častým protějškem Díogenovým je Platón.
- 33) Arthur Adkins, *Merit and Responsibility: A Study in Greek Values*, Oxford 1960, str. 35.
- 34) Theodor Gomperz, *Greek Thinkers: A History of Ancient Philosophy*, přel. G. G. Berry, London 1905, sv. 2, str. 149.

- 35) Viz Audrey N. M. Rich, „The Cynic Concept of *Aytarkeia*“, in *Die Kyniker in der modern Forschung: Aufsätze mit Einführung und Bibliographie*, ed. M. Billberbeck, Amsterdam 1991, str. 233-239.
- 36) Většinu informací o názorech Řeků na hru jsem čerpal z práce Mihai I. Spariosu, *God of Many Names: Play, Poetry, and Power in Hellenic Thought from Homer to Aristotle*, Durham 1991.
- 37) Podrobnou diskusi na toto téma viz in Niehues-Pröbsting, *Der Kynismus des Diogenes*, str. 43-77.
- 38) Søren Kierkegaard, *Fear and Trembling. Repetition*, ed. a přel. H. V. a E. H. Hongovi, Princeton 1983, str. 131. V *Životech* je tato příhoda zaznamenána následovně: „Stejně když kdosi tvrdil, že není pohybu, povstal a procházel se“ (D. L.: *Životy...* VI, 39, 1995, str. 234).
- 39) Hravým aspektem Haškova románu se podrobně zabývá Hana Gaifman, „Švejk – the *Homo Ludens*“, in *Language and Literary Theory: In Honor of Ladislav Matejka*, ed. B. Stolz a kol., Ann Arbor 1984, str. 307-322. Ačkoli Gaifmanové pojetí hry se odlišuje od mého vlastního, které zde rozvíjím, jejímu eseji vděčím za mnoho pronikavých postřehů.
- 40) Jacques Derrida, „Signature Event Context“, *Glyph: Johns Hopkins Textual Studies*, č. 1, 1971, str. 194.
- 41) J. P. Stern, „War and the Comic Muse“, in *The Heart of Europe: Essays on Literature and Ideology*, Oxford 1992, str. 119.
- 42) Viz např. skvělé využití teorie mluvního aktu Claytonem Koelbem in *Kafka's Rhetoric: The Passion of Reading*, Ithaca 1989, str. 40-65.
- 43) H. P. Grice, „Logic and Conversation“, in *Syntax and Semantics*, ed. P. Cole a kol., New York 1975, sv. 3, str. 45. Další odkazy viz uvnitř textu. Griceho teorie byla od okamžiku svého publikování zkoumána z mnoha úhlů. Její nejzevrubnější kritiku viz in Dan Sperber a Deirdre Wilson, *Relevance: Communication and Cognition*, Cambridge, Mass. 1986.
- 44) David Holdcroft, „Irony as a Trope, and Irony as a Discourse“, *Poetics Today*, č. 4, 1983, str. 510. Další odkazy viz uvnitř textu.
- 45) Zde uvádím pár dalších Dógenových anekdotických výroků (resp. výroků o něm) obdobného významu: „Byv otázan, kde v Helladě viděl zdatné muže, odpověděl: „Muže nikde, hochy však v Lakedaimonu.““ (VI, 27, 1995, 230); „Jednoho dne zvolal: „Haló, lidé!“ A když se sběhli, obořil se na ně holí se slovy: „Volal jsem lidi, ne vyvrhele!““ (VI, 32, 1995, 232); „Když vycházel z lázní a kdosi se ho ptal, koupe-li se mnoho lidí, řekl, že ne; ale na otázku jiného, je-li tam mnoho lidu, přisvědčil.“ (VI, 40, 1995, 234)
- 46) Mary Louise Pratt, *Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse*, Bloomington 1977, str. 182-191. Další odkazy viz uvnitř textu.
- 47) Určit přesnou hranici mezi úmyslným spácháním trestného činu

a duševní nemocí není snadné ani mimo literaturu. Učebnice psychiatrie popisují tzv. Ganserův syndrom, který se „objevuje pouze po spáchání zločinu, a tudíž nevypovídá nic o duševním stavu pacienta v okamžiku, kdy se činu dopustil. Pacient stížený tímto syndromem, jenž čelí obvinění z trestného činu, jehož by byl jako nesvéprávný zproštěn, se začne, aniž si je této skutečnosti vědom, chovat nesvéprávně. Působí přihlouple a nechápe přesně otázky nebo pokyny. Jeho odpovědi se jen vzdáleně týkají otázky a jejich obsah je absurdní. Vykonává různé nekomplikované, dobře známé úkoly naprosto nesmyslně nebo dává nejasné odpovědi na zcela jednoduché otázky.“ Thomas S. Szasz, *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct*, New York 1974, str. 239. Tento popis pacienta stíženého Ganserovým syndromem přesně vystihuje Švejkovo chování.

- 48) Diskusi o tomto žánru viz in Northrop Frye, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton 1957, zejména str. 248-249.
- 49) Jan Patočka, *Kacířské eseje o filosofii dějin*, München 1980, str. 122. (První vydání tohoto díla v Československu bylo realizováno o deset let později: Praha, Academia, 1990.)
- 50) Karel Kosík, „Švejk a Bugulma neboli zrození velkého humoru“, *Nedělní Lidové noviny*, 31. 7. 1993, str. VIII-IX. Viz též knižní vydání tohoto eseje: K. K.: *Století Markéty Samsové*, Praha 1995, str. 132-144.
- 51) Citováno z *Lidský profil Jaroslava Haška: Korespondence a dokumenty*, ed. R. Pytlík, Praha 1979, str. 257.
- 52) Josef Jedlička, *České typy aneb Poptávka po našem hrdinovi*, Praha 1992, str. 78.
- 53) Jiří Voskovec, *Klobouk ve křoví: Výbor z veršů V+W*, Praha 1965, str. 29.